ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱԶՄԱՀԱՏՈՐՅԱԿԻ ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Աղայան Ծ. Պ., Առաքելյան Բ. Ն., Գալոյան Գ. Ա.,
Երեմյան Ս. Տ., Խաչիկյան Լ. Ս., Հակոբյան Ա. Ծ.,
Հովհաննիսյան Ա. Գ., Ներսիսյան Մ. Գ.

Զ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ · 1971

ՀԱՏՈՐ I

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ-ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ԵՎ ՍՏՐԿԱՏԻՐԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

ՀԱՏՈՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Երեմյան Ս. Տ. (պատ. խմբագիր), Մարտիրոսյան Հ. Ա., Սարգսյան Գ. Խ. (պատ. խմբագրի տեղակալ), Տիրացյան Գ. Ա.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱՇԽԱՐՀԸ

1. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ

Աշխարհագրական միջավայրը հասարակության նյութական անհրաժեշտ պայմաններից մեկն է և որոշակի ազդեցություն է թողնում հասարակության զարգացման վրա։ Ուսումնասիրվող հասարակության տերիտորիայի բնական հարստությունները, կլիմայական և լեռնա-աշխարհագրական պայմանները, բուսական ու կենդանական աշխարհը, նյութական հուշարձանների հետ մեկտեղ պատմաբանի հետազոտության անքակտելի մասն են կազմում։

Հասարակության կյանքում աշխարհագրական միջավայրի որոշակի դերն ընդունելով հանդերձ պետք չէ գերագնահատել այն։ Եթե մարդկության կյանքի հնագույն ժամանակներում աշխարհագրական գործոնն ուներ բացառիկ կարևոր նշանակություն, ապա հետագայում գիտության և տեխնիկայի բուռն զարգացման պայմաններում այն հետզհետե նվազում է։

Մարքս-լենինյան պատմագիտությունը պատմության ողջ ընթացքը դիտում է որպես մի պրոցես, որի ընթացքում մարդն աստիճանաբար ազատագրվում է զարգացման նախնական փուլերում իր վրա բնական միջավայրի ունեցած ազդեցությունից։ Իր գործունեությամբ մարդը փոխում է բնական միջավայրը, և վերափոխելով այն, փոխվում է նաև ինքը։ Ուստի հասկանալի է, թե ինչ խոշոր նշանակություն ունի Հայկական լեռնաշխարհի բնա-պատմական պայմանների ուսումնասիրությունն այն տերիտորիայի, որտեղ կազմավորվել և իր պատմական կյանքն է կերտել հայ ժողովուրդը։

Հայ ժողովրդի պատմական կյանքը ընթացել է երեք հիմնական տերիտորիաների վրա՝ Մեծ Հայքում, Փոքր Հայքում և Կիլիկիայում։ Մեծ Հայքը կամ բուն Հայաստանը ֆիզիկա-աշխարհագրական տեսակետից իրենից ներկայացնում է մի առանձին ռեգիոն[1]*, որի հետ և կապված է հիմնականում հայ ժողովրդի պատմական բախտը, ուստի մենք կանգ ենք առնում Հայկական լեռնաշխարհի և նրա շարունակությունը կազմող Փոքր Հայքի պատմա-աշխարհագրական բնութագրի վրա։ Հետագա հատորներում համապատասխան բաժնում կխոսվի նաև Կիլիկիայի բնապատմական պայմանների մասին։*

Հին Հայաստանի քաղաքական սահմանները, սկսած մ. թ. ա. 5-րդ դարից, ենթարկվել են փոփոխությունների, սակայն հայ ժողովրդի հիմնական զանգ-

---

1 *Տե՛ս* Физико-географический атлас мира, М., 1964, *էջ 116*։

վածը հազարավոր տարիներով ապրել է Հայկական լեռնաշխարհում, որտեղ պատվել է նրա պատմության անիվը և կերտվել նրա դարավոր մշակույթը։

Հայաստանի տերիտորիան բավական առանձնացած, ընդարձակ լեռնային զանգված է, որն իրենից ներկայացնում է սառած լավայից կազմված մեծ ու փոքր սարահարթերի, լեռնային գոգահովիտների և կիրճերի մի ամբողջ սիստեմ, բաժանված ներքին լեռնաշղթաներով։ Բարձրաբերձ լեռնագագաթների կողքին այստեղ կարելի է տեսնել ցածրավայրեր, որոնք իջնում են մինչև 700 մետր[2]։ Գ. Աբիխի[3] կլասիկ աշխատությունների հրատարակումից ի վեր լեռնային այս զանգվածը կոչվում է Հայկական լեռնաշխարհ (Армянское нагорье, Das armenische Hochland *կամ* Bergland, Plateau arménien, The Armenian highland)։

Հայկական լեռնաշխարհը ալպիական-հիմալայան լեռնային կառուցվածքների սիստեմի օղակներից մեկն է։ Նա գտնվում է Իրանական և Փոքրասիական բարձրավանդակների միջև, գրավելով ավելի քան 300.000 քառ. կմ[4]։

Այս լեռնաշխարհը գտնվում է Առաջավոր Ասիայի հյուսիսային մասում և գրավում է հյուսիսային լայնության 37°-ից մինչև 41°30 և արևելյան երկայնության (Գրինվիչից) 38°-ից մինչև 47°30 ընկած տարածությունը։

Հայկական լեռնաշխարհի դիրքը, նրա լեռնագրական և մորֆոլոգիական ինքնատիպությունը ցույց է տալիս, որ այն յուրահատուկ ռեգիոն է Հարավ-արևմտյան Ասիայի բարձրավանդակների սիստեմում։ Ինչպես հարևան բարձրավանդակներում, այնպես և այստեղ, անջատվում են ներքին լայնարձակ սարահարթեր և գոգավորություններ ու նրանց եզրափակող բարձրադիր լեռնաշղթաներ։ Այնուհանդերձ Հայկական լեռնաշխարհը պահպանում է իր ինքնատիպությունը։ Հայկական լեռնաշխարհը ներկայացնում է ներքին հրաբխային սարահարթերի և նրանց հարող ծալքաբեկորավոր լեռնային կառուցվածքների մի բարդ սիստեմ, որն անհամեմատ ավելի բարձր է տեղադրված, քան նրա հարևան Իրանական և Փոքրասիական բարձրավանդակները[5]։

Եզրային լեռների հյուսիսային[6] և հարավային[7] աղեղները երեք տեղ հավաքվում են, կազմելով լեռնային հանգույցներ. Պամիրը, Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակը Հայաստանում և Արևմտյան Փոքր Ասիան։ Այդ աղեղների հավաքման տեղերն էլ հենց միմյանցից բաժանում են հյուսիսային ու հարավային եզրային լեռների աղեղների միջև ընկած երեք մեծ լեռնաստանները՝ Իրանական, Հայկական և Փոքրասիական (կամ Անատոլիական) բարձրավանդակները։ «Պարսկաստանի, Հայաստանի և Փոքր Ասիայի սարահարթերը

---

[2] *Տե՛ս А. Гукасов,* Основные черты строения Армянского нагорья, ЗКОИРГО, *հատ.* XXIII, *պրակ* 1, СП6, 1901.

[3] *Տե՛ս Г. Абих,* Геология Армянского нагорья, Западная часть, ЗКОИРГО, *հատ.* XXI, 1899. Восточная часть, ЗКОИРГО, *հատ.* XXIII, 1902, passim.

[4] *С. П. Бальян,* Структурная геоморфология Армянского нагорья и окаймляющих областей, Ереван, 1969, *էջ 13։*

[5] *Նույն տեղում։*

[6] *Հինդուքուշ—Խորասանի լեռներ—Էլբուրս—Ղարա-Դաղ—Փոքր Կովկաս—Պոնտոսի լեռնաշղթա—Բյութանիայի լեռներ։*

[7] *Հինդուքուշ—Աղային լեռնաշղթա—Հարավ-իրանական լեռներ—Զագրոս—Հայկական Տավրոս—Կիլիկյան Տավրոս—Լիկիական Տավրոս։*

չափավոր բարձրության տափակ բարձունքների մեկ չընդհատվող սիստեմի մասերն են, որոնք մեծ պատնեշի նման ձգվում են ողջ Ասիայի երկարությամբ, կապելով Արևելքը Արևմուտքի և Արևմուտքը՝ Արևելքի հետ»[8]։

Հյուսիսից և արևելքից Հայկական լեռնաշխարհը երիզավորվում է Պոնտոսի լեռնաշղթայով և մասամբ Փոքր Կովկասի ծալքավոր բնույթի լեռնային սիստեմներով, հարավից՝ Հայկական Տավրոսի բեկորային կառուցվածքի լեռներով։ Արևելքում Ղարա-Դաղ լեռնաշղթայի և Կապուտան (Ուրմիա) լճի գոգավորության վրայով Հայկական լեռնաշխարհն աննկատելիորեն ձուլվում է Իրանական բարձրավանդակի հետ։ Արևմուտքում Հայկական լեռնաշխարհը միանում է Անատոլիային կամ Փոքր Ասիային Անտիտավրոսի և Անտիպոնտոսի լեռներով, որոնք ձգվում են Կիլիկյան Տավրոսից դեպի հյուսիս-արևելք, ընդհուպ մինչև Պոնտական լեռնաշղթան, իր մեջ ընդգրկելով նաև Փոքր Հայքը։ Անտիտավրոսի և Անտիպոնտոսի միակցման շրջանը իրենց բարձրադիր Մնձուրի և Մերջանի լեռնազանգվածներով, ստացել է Երզնկայի լեռնային հանգույց անունը[9]։

Հայկական լեռնաշխարհն ընկած է Իրանական և Անատոլիական բարձրավանդակների միջև և տարբերվում է նրանցից իր բարձր դիրքով։ Անատոլիան կամ Փոքրասիական թերակղզին իր կենտրոնական մասում ունի ծովի մակերևույթից 700—1200 մետր միջին բարձրություն, իսկ Հայաստանին սահմանակից Իրանական Ադրբեջանը գտնվում է ծովի մակերևույթից 1400 մետրից ոչ ավելի բարձրության վրա[10]։ Ավելի ցածրադիր են հյուսիսից, արևելքից և հարավից եզերող Վրաստանը, Ադրբեջանը և Միջագետքը։

Հայկական լեռնաշխարհը մի բարձրադիր զանգված է Հյուսիսային Անդրկովկասի՝ Ռիոնի և Կուրի դաշտավայրերի և Հյուսիսային Միջագետքի (Հայկական Միջագետքի) հարթավայրերի միջև։ Հայկական լեռնաշխարհի բացարձակ բարձրությունը տատանվում է ծովի մակերևույթից 400-ից 5156 մ.[11]։ Շրջակա երկրներից նրա ավելի բարձր լինելը Կ. Ռիտտերին իրավամբ հիմք է տվել Հայկական լեռնաշխարհն անվանել «լեռնային կղզի» (Berginsel)[12]։

Շրջակա երկրների նկատմամբ Հայկական լեռնաշխարհի բարձրությունը արդյունք է նրան շրջափակող հնագույն զանգվածների կառուցվածքների տեկտոնական իջեցումների և ընդհակառակը՝ բուն Հայկական լեռնաշխարհի բարձրացումների։ Այս երևույթների հետևանքով գոյացել են Կողքիսի (Ռիոնի դաշտավայրը) և Մերձկասպյան ցածրավայրերը հյուսիսում ու արևելքում և Միջագետքինը՝ հարավում։ Դա պետք է տեղի ունեցած լիներ երրորդական դարաշրջանում, կայնոզոյան էրայի սկզբում[13]։ Ծալքագոյացման այս շրջանում էլ հենց Հայկական լեռնաշխարհը առանձնացել է հարևան երկրներից որպես յու-

---

8 *Х. Ф. Б. Линч,* Армения. Путевые очерки и этюды, т. 1, Тифлис, 1910, *էջ 542—543*։

9 *Տե՛ս С. П. Бальян,* Структурная геоморфология Армянского нагорья, *էջ 119*։

10 *Տե՛ս С. Н. Матвеев,* Турция (Азиатская часть — Анатолия), физико-географическое описание, М.—Л., 1946, *էջ 24—27*։

11 *Տե՛ս նույն տեղում, էջ 27 և Г. Абих,* Геология Армянского нагорья, Восточная часть, *հատ. I*։

12 *Տե՛ս К. Риттер,* Землеведение Азии, СПб, 1856, т. I, *էջ 83*։

13 *Տե՛ս С. П. Бальян,* Структурная геоморфология Армянского нагорья, *էջ 80*։

բնահատուկ ֆիզիկա-աշխարհագրական երկրամաս, որն ավելի սարավանդա-բարձրավանդակային ընդգծված բնույթ է ստացել հետագա հրաբխային գործունեության շնորհիվ[14]։

Հայկական լեռնաշխարհը երրորդական շրջանի կեսերին տրոհվել է ալպիական ծալքայնության երկու ճյուղերով և ներկայացնում է ավելի թույլ գոտիներով միմյանցից բաժանված շրջանների մի խումբ։ Հրաբխականությունը նշանակալից դեր է խաղացել Հայկական լեռնաշխարհի ներկայիս ռելիեֆի ձևավորման գործում և ժայթքված ապարների շրջանը գրավում է նրա զգալի մասը։

Հայկական լեռնաշխարհը ինտենսիվ հրաբխային գործունեություն է ցուցաբերել երրորդական շրջանի վերջում և չորրորդական շրջանում։ Դրա հետևանքով հիմնական ծալքավոր զանգվածը թաղվել է լավայի հեղեղի տակ, որը և իր կնիքն է դրել երկրի բնության վրա։ Ըստ որում աղետալի փոփոխությունների է ենթարկվել բուսական և կենդանական աշխարհը։ Ոչնչացել է անտառների զգալի մասը։

Հրաբխային գործունեության հետևանքով երկրի մակերեսը մեծ մասամբ ալիքավոր սարավանդների բնույթ է ստացել։ Այդ լեռնադաշտերը խախտվում են այստեղ-այնտեղ վեր խոյացող կամ պակաս նշանավոր գմբեթաձև գագաթներով, հանգած հրաբուխներով և նրանց միջից կղզիաձև մնացած հնագույն կառուցվածքների լեռնազանգվածներով, որոնք պատկանում են Ներքին Տավրոսի լեռնաճյուղերին՝ Այծպտկունք (Փալանթոքյան), Հայկական պարի, Մեծրաց և այլ շղթաները։ Հայկական լեռնաշխարհի լեռնադաշտերը գերազանցապես իջած զանգվածներ են, որոնք երրորդական շրջանի վերջում զբաղեցված են եղել լճերով, իսկ այժմ ծածկված են լավաների և լճա-գետային նստվածքների հերթափոխումների հզոր հաստույթներով։

Ծալքավոր կառուցվածքը պահպանել են ոչ միայն Հայկական լեռնաշխարհը եզերող լեռնաշղթաներից շատերը, այլև լեռնաշխարհը մեջտեղից հատող Այծպտկունք (Փալանթոքյան)—Հայկական պարը։ Լեռնաշխարհը Արևմտյան Տիգրիսի ցածրավայրից անջատող Հայկական Տավրոսը կազմված է հնագույն բյուրեղային թերթաքարերից, կրաքարերից, դոլոմիտներից և պորփյուրից։ Իսկական ծալքավոր լեռնաշղթաներ են Զագրոսի լեռները՝ ավազաքարից, մանր կրաքարից, փայլարային և կավային թերթաքարերից։ Զագրոսից հյուսիս նրա շարունակությունն է կազմում Վասպուրականի (կամ Կոտուրի) լեռնաշղթան, որը ձգվում է միջօրեականի ուղղությամբ։ Այս լեռները կազմված են հնագույն կրաքարային երրորդական շրջանում առաջացած բարձրություններից, առանձին հրաբուխների շարանով։ Այնուհետև Վասպուրականի լեռները ձուլվում են Հայկական պարին, որը լայնական ուղղություն ունի։ Դերսիմի շրջանում Հայկական պարի լեռները կազմված են հնագույն թերթաքարերից, ուշկավճային և հնագույն երրորդական կրաքարերից, որոնք ծածկված են լավայով։ Պոնտական լեռնաշղթան կազմված է մեզոզոյան հասքի նստվածքային և հրաբխային գոյացումներից[15]։

---

[14] Տե՛ս նույն տեղում, տե՛ս նաև „Физико-географический атлас мира", էջ 116։

[15] Տե՛ս П. М. Жуковский, Земледельческая Турция, М.—Л., 1933, էջ 8—9։

Ծալքավոր-բեկորավոր լեռնաշղթաները բարձրավանդակի հնագույն մասերն են, ուր պահպանվել է նախկին բուսական ու կենդանական աշխարհը։ Խոր կիրճերը, զառիթափ լանջերը, մերկ ժայռերը և անտառածածկ զանգվածները ծալքավոր լեռների բնորոշ հատկանիշներն են։

Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակ: *Ներքին լեռնաշղթաների շրջանն իր ամբողջությամբ գոյացնում է Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակը։ Սա հրաբխային կուտակումների մի շրջան է իր բնորոշ հատկանիշներով՝ բարձրադիր հրաբխային զանգվածներ, հրաբխային սարավանդներ, դեպրեսիաներ։ Ահա այս լեռնագրական և մորֆոլոգիական ինքնատիպությունն է, որ շատերին իրավունք է տալիս Հայկական լեռնաշխարհը բնորոշելու իբրև «բարձրավանդակ»։*

Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակը հյուսիսից եզերում է Արսիան—Թրիալեթի լեռնային սիստեմը, իսկ հարավից՝ Հայկական Տավրոսը։ Սրանց միջև ընկած հրաբխային բարձրավանդակի միջով անցնում են Փոքր Կովկասի զանգվածի լեռները և Այծպտկունք (Փալանթոքյան)—Հայկական պարի լեռնապարերը։ Այս չորս լեռնային սիստեմները բաժանում են կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակը երեք մասի՝ Հյուսիսային կամ Գուգարքի բարձրավանդակ (Արսիան—Թրիալեթի և Փոքր Կովկասի լեռների միջև), Կենտրոնական բարձրավանդակ (Փոքր Կովկասի և Այծպտկունք—Հայկական պարի միջև) և Հարավային բարձրավանդակ (Այծպտկունք—Հայկական պարի և Հայկական Տավրոսի միջև)[16]*։*

Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակի մակերևույթի գերիշխող ձևը սարահարթն է. դրանք ընդարձակ, միապաղաղ մակերեսներ են, ծովի մակերևույթից 1500—1800 մետր միջին բարձրությամբ։ Նրանց վրա իշխում են հրաբխային լեռնապարերը՝ առանձին զանգվածներ 3000 և ավելի մետր բարձրություն ունեցող գագաթներով։

Եզրային սարահարթերը իջնում են դարավանդներով և ձուլվելով հարթավայրերին կազմում լայն գոգավորություններ, որոնց ամենախոր մասը հաճախ լցված է ջրով և կազմում է լիճ (հատկապես կարևոր է հիշել Վանա և Սևանա լճերի ավազանները)։ Հայաստանի ներքին հարթավայրերից մի քանիսը, ինչպես օրինակ, Սյունիքի սարահարթը, անհարթ մակերեսով աստիճաններ են. դա բացատրվում է նորագույն փլվածքներով (օրինակ՝ Դաղ-փիլաքյանը և Սանդուխտլին)։

Այս Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակը հյուսիս-արևմուտքից և հյուսիս-արևելքից շրջապատված է Պոնտոսի լեռնաշղթայի ծալքավոր լեռներով և Փոքր Կովկասի լեռներով։ Հարավում այն սեղմված է Հայկական Տավրոսի ծալքավոր աղեղով և արևելքում նրա շարունակությունը կազմող Զագրոս և Ղարա-դաղ լեռնաշղթայով։ Վերջինս արևելքից եզրափակում է Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակը, հատվելով Դիզափայտ լեռնապարի (Ղարաբաղի լեռներ) հետ, որը Փոքր Կովկասի հարավ-արևելյան ծայրագույն բազուկն է։ Դիզափայտի և Սյունիքի լեռներից Ղարա-դաղը բաժանված է լոկ Արաքս

---

16 *Տե՛ս С. П. Бальян,* Структурная геоморфология Армянского кагорья и окаймляющих областей, *էջ 17—19*։

(Երասխ) գետի նեղ կիրճով, որը եզերում է հարավից Գողթան գավառը, ներկայիս Օրդուբադի—Մեղրիի միջև ընկած տարածությունը։

Հայկական լեռնաշխարհը համեմատաբար երիտասարդ գոյացում է։ Երկրի կեղևի շարժումները նրա սահմաններում դեռևս ավարտված չեն և շարունակվում են մինչև օրս։ Դրա վկաներն են հաճախակի և ուժեղ երկրաշարժերը[17]։

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐԱՎԱՆԴԱԿԻ ԼԵՌՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Լեռնագրական տեսակետից Հայկական բարձրավանդակը բաժանվում է հետևյալ մասերի.

I.— Հյուսիսային և արևելյան եզրային լեռնաշղթաներ.

ա) Պոնտական սիստեմ (հյուսիս-արևմտյան).

բ) Արսիան-Թրիալեթի լեռներ (հյուսիսային լեռներ)։

II.— Հրաբխային սարահարթերի հյուսիսային գոտի։

III. Փոքր Կովկասի լեռնային զանգված։

IV.— Հրաբխային սարահարթերի կենտրոնական գոտի։

V.— Կենտրոնական լեռնաշղթաներ.

ա) Բարձր Հայքի լեռներ.

բ) Այծպտկունք—Հայկական պար.

գ) Վասպուրականի (Կոտորի)—Հայկական (Ղարա-դաղ) լեռներ։

VI.— Հրաբխային սարահարթերի հարավային գոտի.

VII.— Հարավային եզրային լեռնաշղթաներ.

ա) Հայկական Տավրոսի սիստեմը.

բ) Մասիուս—Տուր-Աբդին լեռներ (Հայոց Միջագետքում)։

Հայկական լեռնաշխարհի ներքին մասը, որը կազմում է ընդարձակ Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակ, հնում հայտնի էր Միջնաշխարհ անունով։ Միջնաշխարհը կտրտված է լեռներով ու հովիտներով և եզերվում է՝ հյուսիս-արևմուտքից՝ Պոնտական լեռնաշղթայով, հյուսիս-արևելքից՝ Փոքր Կովկասի լեռնային սիստեմով, հարավից՝ Հայկական Տավրոսի՝ լեռնաշղթայով և հարավ-արևելքից՝ Տավրոսի շարունակությունը կազմող Հայկական լեռներով (այժմ Սիահկուհ կամ Ղարա-դաղ)։

Մեծ և Փոքր Մասիսների զանգվածից սկիզբ առնելով, ձգվում է Հայկական պար լեռնաշղթան, որը Միջնաշխարհը բաժանում է հյուսիսային և հարավային մասերի։ Միջնաշխարհը, ըստ հայ մատենագիրների, ընդգրկում էր Հին Հայաստանի հետևյալ ութ նահանգները՝ Բարձր Հայք, Ծոփաց աշխարհ, Տուրուբերան, Մոկք, Վասպուրական, Սյունիք, Տայք, Այրարատ։

Հայկական լեռնաշխարհի ամենաբարձր կետը Մեծ Մասիս լեռնագագաթն է (5156 մ), որը միաժամանակ Առաջավոր Ասիայի բարձրագույն գագաթներից մեկն է։ Սարդար-բուլաղի թամքոցով (2688 մ) այն անջատված է Փոքր Մասիսից (3914 մ)։

Մեծ և Փոքր Մասիսներն իրենցից ներկայացնում են ընդարձակ հրաբխային մի զանգված, որը գտնվում է Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե կենտրո-

---

[17] Տե՛ս Վ. Ա. Սահփանյան, Երկրաշարժերը Հայկական լեռնաշխարհում և նրա մերձակայքում, Երևան, 1964։

նում։ Մեծ Մասիսի կատարը, 4248 մ. բարձրությունից սկսած, ծածկված է հավերժական ձյունով։ Նրա ձյունածածկ լանջը հյուսիսային կողմում կտրըված է խոր ծերպով («վիհք Մասեաց»)։ Վերջին ժամանակներս երկրաշարժի հետևանքով (1840 թ.) Մեծ Մասիսի փլվածքները կործանել են Ակոռի գյուղն ու Սուրբ Հակոբի վանքը։ Վեհաշուք Արարատը Արարատյան դաշտի հարավային սահմանն է։ Իր վիթխարիությամբ ու հոյակապ գեղեցկությամբ Մեծ Մասիսը հայ ժողովրդի բազում ավանդությունների և առասպելների նյութ է դարձել։ Հին հայերը Մեծ Մասիսը անվանում էին Ազատ Մասիս[18]։

Մասիս սարը

Բիբլիական ավանդությունների վաղ քրիստոնեական մեկնիչները (4—5-րդ դար) Ազատ Մասիսը համարում էին այն սարը, որի վրա, ըստ ավանդության կանգ է առել Նոյի տապանը, ուստի այդ սարը կոչվեց նաև Արարատ (որ Ուրարտու անվան հին եբրայական տառադարձությունն է), թեև իրենք՝ հայերը մինչև օրս էլ այն կոչում են Մասիս։ Արարատ անվան հետ նույնանում է «Այրարատ»-ը, որ Հայաստանի կենտրոնական նահանգի անունն էր, և առաջացել է ուրարտների կամ ալարոդների էթնիկական անունից[19]։

Միջնաշխարհի շուրջ գտնվում էին եզերական յոթ նահանգները՝ Աղձնիք, Կորճայք, Պարսկահայք, Արցախ, Փայտակարան, Ուտիք և Գուգարք։

---

18 Տե՛ս Խորենացի, Բ, կա։

19 Մեզ հասել է Ասորեստանյան թագավոր Սարգոն Բ-ի (722—705) տարեգրությունը, որտեղ պատմվում է մ. թ. ա. 714 թ. ռազմական արշավանքի մասին դեպի Ուրարտուի թագավորության խորքերը։ Այս տարեգրության մեջ հիշատակվում է «Արարտու» գագաթը, որը նույնացվում է այժմյան Ջուդի-դաղ լեռան հետ Կորդվաց աշխարհում։ Հիրավի, մինչև այժմ էլ շրջակա ասորի, արար և քուրդ ազգաբնակչությունը Նոյան տապանի սարը համարում է այս գագաթը։

Պոնտական լեռները հյուսիս-արևմուտքից Հայկական լեռնաշխարհը բաժանում են Սև ծովի ափերից։ Պոնտական լեռների հյուսիս-արևելյան մասը հին հայերը կոչում էին Խաղտյաց կամ Պարխար լեռներ։ Սրանք Պոնտական լեռների ամենաանմատչելի մասերն են, այստեղ են բարձրանում Կաճկաքար (այժմ՝ Կաչքար 3937 մ.) և Վերջնբակ (այժմ՝ Վերշեմբեկ 3701 մ.) գագաթները։

Հարավում Պոնտական լեռների նշանակալից բազուկներից էր Սկիզիեսի լեռնաշղթան, որը Պոնտական լեռները կապում է Անտիտավրոսի հետ։ Սկիզիեսի լեռներում է հայտնի լեռնանցքը, որը այժմ կոչվում է Եղիզբելար կամ Զարգախլու։ Սրանով անցնում էր Փոքր Ասիայից Հայաստան և Իրան տանող հնագույն առևտրական ճանապարհը, որը համապատասխանում է ներկայիս Երզնկա—Սեբաստիա—Գայլ գետը տանող մայրուղուն։

Արևելքում Սկիզիեսի լեռների բնական շարունակությունն է կազմում այն լեռնաշղթան, որը ջրբաժանի դեր է կատարում Արևմտյան Եփրատ և Ճորոխ գետերի ավազանների միջև։ Սկիզիեսի լեռների հետ միանալու մասում այդ լեռնաշղթան նախաքրիստոնեական ժամանակաշրջանի հայերին հայտնի էր Անահտական անունով, Աթոռ Անահտա գլխավոր գագաթով (այժմ՝ Քեշիշ-դաղ, կամ Սիպկոր-դաղ, այսինքն՝ Սուրբ Գրիգոր լեռ)։

*Արևելքում այդ լեռները կոչվում են Կապույտ (*Capotes, *այժմ՝ Կոպ-դաղ)։ Այս լեռներում է Բռնակապան հայտնի լեռնանցքը (այժմ՝ Փիռնեկապան), որի վրայով անցնում է Կարինից Տրապիզոն տանող ճանապարհը։*

Կապույտ և Տայքի լեռների միացման տեղում, որը հայերի մոտ հայտնի էր Ծաղկավետ անունով (այժմ՝ Դումլու-դաղ), Ոսկեանց գագաթի հարավ-արևելյան լանջերին գտնվում են Եփրատ գետի (Արևմտյան Եփրատ, այժմ՝ Կարա-սու) ակունքները։ Այս մասերում արդեն սկսվում են Փոքր Կովկասի լեռնաշղթաների աղեղները, որոնք անցնելով Մեծրաց (Սողանլու-դաղ) և Կարմիր-Փորակ լեռները, այնուհետև ձգվում են Մեծ Կովկասին գրեթե զուգահեռ։

Փոքր Կովկասի լեռների հյուսիս-արևմտյան մասը կազմում է Մոսխական (Աճարա-Մեսխական, հին վրացական Ղադո լեռները) լեռնապարը, որը Լիխի (Սուրամի) լեռների հետ միասին ջրբաժան է Կուր և Ռիոն (հնում կոչվում էր Փասիս) գետերի ավազանների միջև և բաժանում է Արևելյան Վրաստանը Արևմտյանից։ Մոսխական լեռները Տաշիս-Կարից սկսած (Բորջոմի կիրճը) ճյուղավորվելով դեպի արևելք ձգվում է մինչև Թբիլիսի և կոչվում է Թրիալեթի լեռնաշղթա և նրա հարավային բազուկը կազմող Կեչուտի լեռները, որոնց անկյունում ընկած է Ջավախքի լեռնադաշտը[20]*։*

Փոքր Կովկասի լեռների հյուսիս-արևելյան մասը երկշար է։ Սրա արտաքին շարը կազմում է Վիրահայոց լեռնապարը (վրաց. მთანი სომხითისანი*), որը ճեղքում է Ջորագետ*[21] *կամ Դեբեդ գետը։ Այդ գետից հյուսիս գտնվում է գեղեցկատեսիլ անտառածածկ Լալվար լեռը (Լեղվար՝ 2556 մ.)։ Վիրահայոց լեռների բնական շարունակությունն են կազմում Ջորագետ և Աղստև գետերի ջրբաժան Գուգարաց լեռները, որոնց լեռնաբազուկներն են Սևորդյաց և Կայան լեռները։ Սրանցից հարավ-արևելք ձգվում են Մրղուզի լեռները, Արեգունի*

---

20 *Տե՛ս* «Советский Союз», Грузия, М., 1967. *էջ 21, 31։*

21 *Այժմ Ջորագետ է կոչվում Տաշրաջուր վտակը։*

շղթային զուգահեռ, որի հետ հատվելով՝ կազմում են Սևանա լիճը հյուսիս-արևելքից եզերող Քաշաթաղ (այժմ՝ Սևանի) լեռնաշղթան։ Այնուհետև Փոքր Կովկասի ջրբաժան զանգվածը՝ Սոդքի և Սյունիքի լեռներ անունով ձգվում է մինչև Երասխ գետը։ Սյունիքի լեռնաշղթայի ամենաբարձր գագաթը Կապուտջուղն է (3917 մ)։

Փոքր Կովկասի ծալքավոր աղեղի հյուսիսային և արևելյան լեռնաճյուղերը կազմում են Կուր և Արաքս գետերի վտակների կիրճերն ու հովիտները։

Քաշաթաղ լեռներից դեպի հյուսիս-արևմուտք ձգվում է անտառոտ Մըրղուզ լեռնաշղթան համանուն գագաթով (2993 մ.)։

Քաշաթաղ և Սոդք լեռնաշղթաների միացման վայրում բարձրանում է Ռմբասար գագաթը (3373 մ.), որից [illegible] հյուսիս է ձգվում Մռավի լեռնաշըղթան Մռավասար գագաթով (3343 մ.)։ Սրա ճյուղավորությունն է կազմում դեպի հյուսիս-արևելք ձգվող Եղնասար լեռնապարը։

Սյունյաց լեռները Գորիսի արվարձաններում

Մռավի լեռներին գրեթե զուգահեռ ձգվում են Արցախի լեռները (այժմ՝ Ղարաբաղի լեռնաշղթան), որոնք հարավ-արևելք թեքվելուց հետո կոչվում են Դիզափայտի լեռներ, Դիզափայտ կամ Շաղախ (այժմ՝ Ջիարաթ) գագաթով (2380 մ.)։ Այս լեռնաշղթան եզրային լեռների շարունակությունն է։ Սյունիքի և Դիզափայտ լեռնաշղթաների միջև բարձրանում է Սյունիքի սարահարթը։

Հարավակողմում Սյունիքի լեռնաշղթայից դեպի արևելք ճյուղավորվում են Կապանի կամ Բարկուշատի լեռները Արմազ գագաթով (3392 մ.) և Բաղաց կամ Արևիքի լեռները Խուստուփ գագաթով (3216 մ.)։

Քաշաթաղ շղթան հատվում է նրանցից դեպի արևելք ձգվող Մռավ լեռների հետ, որից դեպի հարավ-արևելք ձգվում են Փոքր Կովկասի արտաքին շարի վերջին շղթան կազմող Դիզափայտ (Ղարաբաղի) լեռները։

Փոքր Կովկասի ներքին շարը տարբեր անուններով կազմում է մի ընդհանուր շղթա, որը սկիզբ է առնում Վրաստանի Թրիալեթի լեռնապարից, ապա ձգվում է հարավային ուղղությամբ՝ գրեթե միջօրեական գծով՝ Կեչուտի (այժմ՝ Ջավախքի) լեռնաշղթան։ Վերջինիս հարավ-արևելյան բազուկը ձգվում է դեպի արևելք ու միանում Փոքր Կովկասի հյուսիս-արևելյան ծալքավոր աղեղին և Սպիտակ (Փամբակ) ու Արեգունի անուններով միանում է արտաքին շարի Քաշաթաղ լեռների հետ։

Փոքր Կովկասի ներքին շարը Փամբակ լեռնաշղթայի բարձրագույն Մեծ Մայմեխ (կամ Չիթահանից սար 3109 մ.) և Փոքր Մայմեխ (3091 մ.) գագաթներից շարունակվում է դեպի հարավ-արևելք, կազմելով անտառապատ Ծաղկունյաց լեռները Թեղենիս գագաթով (2812 մ.)։ Նրանից հարավ Եղվարդի սարահարթում միայնակ վեր է խոյանում Արայի լեռ գագաթը (2614 մ.)։

Կեչուտ լեռների արևելյան բազուկը Բազումի լեռնաշղթան է Բազումթառ գագաթով (2799 մ.), որի մոտերքում է Պուշկինի լեռնանցքը։ Սրանից հարավ, զուգահեռ շարունակվում են Սպիտակի (Փամբակի) լեռները, որոնց շարունակությունն են կազմում Ծաղկունյաց լեռները և նրանցից դեպի հարավ ձգվող Գեղամա լեռների հրաբխային զանգվածը՝ Գեղմաղանը։ Այն կազմված է մի շարք հանգած հրաբուխներից, որոնցից առավել նշանավորներն են՝ Գեղմաղան (3609 մ.), Աժդահակ (3598 մ.), Գեղ (3570 մ.) և Կարմիր (3104 մ.) գագաթները։ Գեղամա լեռների հարավային անկյունը ձուլվում է Վարգենյաց լեռնաշղթայի հետ։ Վերջինս հատվում է Սյունյաց լեռների հետ։

Փոքր Կովկասի ներքին շարը դեպի արևմուտք արձակում է մի լեռնաբազուկ՝ Աշոցքի լեռները և նրա ճյուղերը կազմող Եղնախաղը, որը Ջարիշատի լեռների հետ միասին կազմում է Չըլդր լճի (հայերը կոչում էին «Ծովակ Հյուսիսոյ») գոգահովիտը։ Հարավ-արևմուտքում Ջարիշատ լեռները միանում են Կարմիր-Փորակ լեռնաշղթային (այժմ՝ Ալլահ-Ակբար), համանուն Կարմիր-Փորակ գագաթով (այժմ՝ Կըզըլ-Գյադուկ՝ 3022 մ.)։ Սրա մոտ էր նույնանուն լեռնանցքը (այժմ՝ Կըզըլ-Գյադուկ), որը Վանանդից տանում էր Տայք (Ճորոխ գետի ավազանը)։

Կարմիր Փորակի ջրբաժան բարձունքները հարավ-արևմտյան ուղղությամբ շարունակվում են Մեծրաց լեռներ անունով (այժմ՝ Սողանլու-դաղ), որի արևելյան մասը հարուստ է անտառներով։ Մեծրաց (այժմ՝ Մեզրե՝ 2305 մ.) գագաթից հարավ ձգվում է անտառոտ մի լեռնաշղթա, որն ընդհատվում է Արաքս գետի մոտ Սուրբ Խաչ սարով (2074 մ.)։ Այս լեռների արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան շարունակությունն են կազմում Ոսկյանց և Սիրանյաց լեռները համանուն գագաթներով։

Այս լեռներից հյուսիս-արևմուտք տարածվում են՝ Տայքի լեռները, որոնք Ճորոխ և Եփրատ գետերի ջրբաժանն են ու հայտնի են տարբեր անուններով ու, ոսկու հանքերով հարուստ Զորմայրի սարերը (այժմ՝ Խորտիկ-դաղ լեռները համանուն Զորմայրի գագաթով՝ 3183 մ.)։ Նրա հարավային լեռնաբազուկներն են

Ծորոխ գետի ակունքները։ Այս լեռնագագաթից հյուսիս-արևելք ձգվում է Մեղրաքուն լեռնաշղթան։

Սյունյաց լեռները ընդհատվում են Արաքս գետով այժմյան Մեղրի—Ագարակի մոտ և այնուհետև շարունակվում են այս գետի աջ ափից հարավ-արևելյան և արևելյան ուղղությամբ և հայտնի են Սիահկուհ կամ Ղարա-դաղ անունով։ Ստրաբոնը և այլ հեղինակներ այս շղթան անվանում են Հայկական լեռներ ('Αρμενίων ὄρη).[22]

Այս լեռները գտնվելով Արաքս գետի և Կապուտան (այժմ՝ Ուրմիա) լճի ավազանի միջև, կազմում են ինքնամփոփ բարձրադիր Ղարադաղի շրջանը, որը հին հայկական Պարսպատունիք գավառն է։ Հայկական լեռների գագաթներից հայտնի է Հաշտասարը (2954 մ.)։ Էրատոսթենեսը (276—194 թթ. մ. թ. ա.) Հայկական այս լեռներում հիշատակում է Դրունք Հայոց ('Αρμενίων πυλῶν) լեռնանցքը, որը XIV դարի հեղինակ Համդալլահ Ղազվինին անվանում է «Արմինիյան անցք»[23]։ Այս լեռնանցքից ճանապարհը տանում էր դեպի այժմյան Խուդափերինի կամուրջը, որի հյուսիսային եզրին, Երասխի ձախ ափին, գտնվում էր Սյունիքի առևտրական կենտրոն Նակորզան քաղաքը։

Կապուտան (Ուրմիա) լճից հյուսիս-արևմուտք Ղարա-դաղից անջատվում է Թոշաթաղ[24] ջրբաժան լեռնաշղթան, որը արևելքում վերջանում է Սաբալան լեռան հրաբխային բարձրագագաթ զանգվածով (4311 մ.)։

Այս լեռնաշղթաները երեք կողմից փակում են Մուղանի դաշտում Արաքսի մեջ թափվող Կարա-սու գետի (հին՝ Գառնահ) հովիտը։ Թոշաթաղ լեռնաշղթան արևմուտքում հատվում է Ղարա-դաղի շարունակության հետ, որը ջրբաժան բարձունքների սիստեմ է և եզերելով հյուսիսային կողմից Կապուտան լիճը, կոչվում էր Նոր Շիրական լեռներ։

Ղարա-դաղ և Քոշաթաղ լեռնային սիստեմներին զուգահեռ, արևելքից արևմուտք ձգվում է էլբուրսի մյուս ճյուղը՝ Սոհոնդը համանուն գագաթով (3710 մ.), որոնց միջև ընկած է Կապուտան (Ուրմիա) լճի փակ ավազանը։

Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակը Հայկական պարով բաժանվում է երկու մասի՝ հրաբխային սարահարթերի հյուսիսային և հարավային գոտիների։

Թրիալեթի լեռնաշղթայից հարավ սկսվում են Հայկական լեռնաշխարհի համար բնորոշ հրաբխային սարահարթերը՝ Թռեղքը (Թրիալեթի կամ Ծալկայի շրջանը) և Ջավախքը (Ջավախեթի), որոնք միմյանցից բաժանված են Սամսար (3285 մ.) հրաբխային լեռնային զանգվածով։ Նրանից հարավ գտնվում է Աբուլի հրաբխային զանգվածը (3300 մ.)։

Սամսարից հարավ, միջօրեականի ուղղությամբ ձգվում են Կեչուտի (այժմ՝ Ջավախքի) լեռները, որոնք կազմում են Ջավախք և Տաշրատափ բարձրադիր սարահարթերի շարանը։

---

22 Տե՛ս ВДИ, 1947, № 4, էջ 226, ծան. 3։ Նաև՝ Strabo, XI, 2, 15, և XI, 14, 12։

23 Այժմ Ահար քաղաքից դեպի հյուսիս գտնվող լեռնանցքը Արմինան գյուղի մոտ։ Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի, Երևան, 1963, էջ 50, 72, 80։

24 Այս Քոշաթաղը չպետք է շփոթել Քաշաթաղի հետ։

Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակի հյուսիսում վեր է խոյանում Արագած վիթխարի զանգվածը, որը Սովետական Հայաստանի ամենաբարձր կետն է և հասնում է 4090 մետրի ծովի մակերևույթից։

Արագած

Արագածը վահանաձև ուռուցիկություն է, որը ունի մոտավորապես 180 կմ. շրջագիծ։ Միջին մասում բարձրանում են չորս ժայռոտ գագաթներ, որոնք կազմում են կրկեսի ձև ունեցող հրաբխային խառնարանը։ Հավերժական ձյան տարածությունը հասնում է 5,8 քառ. կմ.։ Միայն Գեղովիտ (Գյոզալդարա) գետի ակունքներում կա ոչ մեծ սառցադաշտ։ Արագածի լանջերին կան շատ վճիտ լճակներ և հոսում են բազմաթիվ ջրառատ առվակներ։

Արագածի լանջերը հարուստ են բուսականությամբ և հնագույն ժամանակներից սկսած երկրագործական մշակույթի կենտրոններից մեկն են եղել։

Արագածի զանգվածից արևմուտք ընկած է Կարսի սարահարթը, Արջո-Առիճ հրաբխային լեռան զանգվածով (3245 մ.)։ Ժայթքված ապարներն այստեղ լցրել են Ախուրյանի (Ներկ. Կարսա-չայը) և նրա շարունակության՝ Արևմտյան Արփաչայի (որը այժմ վերստին կոչվում է Ախուրյան գետ) ու Արաքս գետի միջև ընկած ողջ տարածությունը։

Կարսի սարահարթը սկսվում է Շիրակի դաշտից արևմուտք և համապատասխանում է պատմական Վանանդ գավառին, որը, ի տարբերություն վերև գտնվող հովտի, հնում կոչվում էր նաև Անփայտ Բասեն։

Արարատ լեռից դեպի արևմուտք ձգվում է Հայկական պարը, որը հին հայերը կոչել են «Այրարատեան լերինք» (Թուրքերը կոչում են Աղրի-դաղ)։ Հայ-

կական պարը այսպես է կոչվել մինչև Գայլատու լիճը. այնուհետև կոչվել է Շատիկ (այժմ՝ Ջաթին-դաղ), իսկ արևելյան մասը, գլխավոր գագաթի (3424 մ.) անունով կոչվում էր Ջրաբաշխ կամ Սուկավետ (այժմ՝ Քյոսե-դաղ), երկրորդ հայտնի գագաթն է Քոշա-սարը։

Հայկական պարի սիստեմում Ջրաբաշխ լեռների արևմտյան շարունակությունն են կազմում Այծպտկունք լեռները համանուն գագաթով (այժմ՝ Փալանթոքյան-դաղ՝ 3124 մ.)։ Այս լեռները ձգվում են մինչև Դերջանի դաշտը, դեմ առնելով Արևմտյան Եփրատի գալարին։

Արևելքում Եղբարք ջրբաժան բարձունքի միջոցով Հայկական պարը միանում է Թոնդրակ գործող հրաբխի լեռնային հանգույցին։

Թոնդրակ լեռից դեպի արևմուտք և հարավ-արևմուտք ձգվում է Նպատի լեռնային սիստեմը։ Այս լեռները Նպատ (2332 մ.)[25], Ծաղկեո (3519 մ.) և Աղի (3445 մ.) գլխավոր գագաթների անուններով տարբեր ժամանակներում կոչվել են՝ Նպատ, Ծաղկանց կամ Աղի (որից ծագում է ներկայիս Ալա-դաղ անունը)։

Նպատ լեռների հյուսիսային լեռնաբազուկները կազմում են մի փակ հովիտ, Ծաղկոտն գավառը, ուր գտնվում են Արևելյան Եփրատի կամ Արածանիի (այժմ՝ Մուրադ-չայ) ակունքները։

Նպատ սարից հարավ ձգվող լեռնաբազուկների միջև ընկած են Ապահունիք, Աղիովիտ և Առբերանի-Գառնի[26] (կամ Քաջբերունիք) գավառները։

Նպատ լեռնային սիստեմի մի շարունակությունն են հանդիսանում Վասպուրականի կամ Կոտուրի լեռները, որոնք այժմ կազմում են Թուրքիայի և Իրանի սահմանը։ Սկսվելով Թոնդրակ լեռնագագաթից, գրեթե միջօրեականի ուղղությամբ այդ լեռները ձգվում են դեպի հարավ, արևելքից եզերելով Վանա լճի փակ ավազանը։ Ջրբաժան բարձունքներով Վասպուրականի լեռները միախառնվում են Հայկական Տավրոս, Զագրոս և Հայկական (Ղարա-դաղ) լեռներին։

Հայկական պար լեռնաշղթան ձգվում է դեպի արևմուտք և հարավ արևմուտք մինչև Այծպտկունք լեռը, որի հյուսիսային փեշերին է գտնվում Կարին քաղաքը։

Այծպտկունք լեռը դեպի բոլոր չորս կողմերը ձգվող լեռնաշղթաների մի հանգույց է։ Նրանից դեպի հյուսիս-արևելք ձգվում է Ծիրանյաց (այժմ՝ Քիրեչլու) ջրբաժան լեռնաշղթան, որը միանում է Պոնտոսի և Փոքր Կովկասի լեռնային սիստեմներին։ Այծպտկունքից հարավ-արևմուտք ձգվում է Մեղեդուղխ ջրբաժան լեռնաշղթան, որը Հայկական պարը և Բարձր Հայքի լեռները կապում է իրար, որպես մի միասնական լեռնաշղթա, զուգահեռականի ուղղությամբ ձգված մինչև Արևմտյան Եփրատի գալարը Ակն քաղաքի մոտերքում։

Անտիտավրոսի և Կիլիկյան Տավրոսի լեռները ձգվում են հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ, գրեթե միմյանց զուգահեռ։ Մոտավորապես Ակնի լայնության վրա Եփրատը ճեղքում է այդ լեռնաշղթաները, որոնք այնուհետև փոխում են իրենց ուղղությունը արևմուտքից դեպի արևելք, ստանալով միջօրեականի

---

25 *Հիշատակվում է դեռևս Հովսեպոս Փլավիոսը՝* AJ, XVIII, 51։

26 *Գառնի գավառը համապատասխանում է այժմյան Աբաղայի դաշտին։*

ուղղություն և այդ մասում արդեն նրանք հայտնի են Բարձր Հայքի լեռներ անունով։ Այս լեռների շարունակությունն է կազմում Հայկական պարը, որը ձգվում է մինչև Մեծ Մասիսը։

Նեխ-Մասիք (Սիփան) գագաթը Վանա լճի հարավ-արևելյան ափից (Արտամետից)

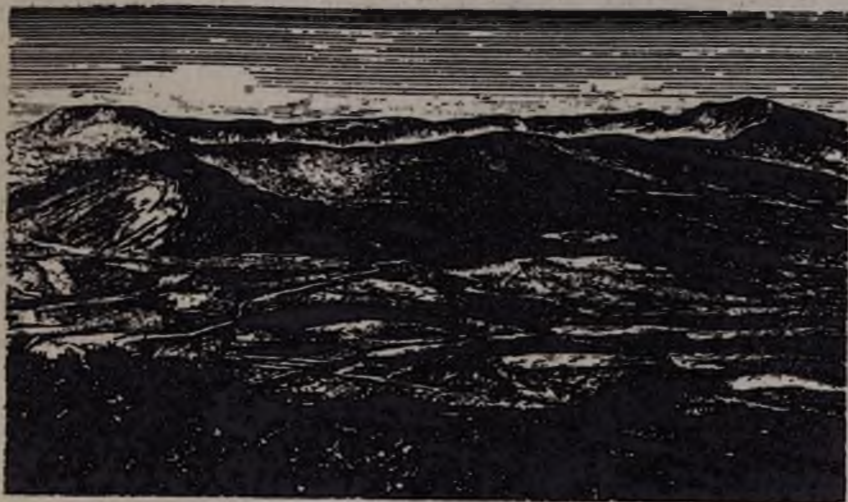
Բարձր Հայքի լեռները ձգվում են արևելքից արևմուտք, ըստ գլխավոր գագաթների տարբեր անուններ ընդունելով՝ Պախրա, Գայլախազուտ (այժմ՝ Բաղըր-դաղ, Պախր գագաթով՝ 3282 մ) կամ Մնձուր համանուն գագաթով (3188 մ.)։

Այս լեռների հարավային բազուկները կազմում են դժվար մատչելի, անտառոտ կիրճեր Մզուր (Ներկ. Դերսիմ) և Խորձյան (Ներկ. Քըղի) գավառներում։

Բարձր Հայքի լեռները զուգահեռ են Հայկական Տավրոսին, այդ պատճառով էլ հնում հայտնի էին նաև Անտիտավրոս անունով այնպես, ինչպես Կիլիկյան Տավրոսի դիմաց ընկած լեռնաշղթան թե հնում, թե այժմ կոչվում է Անտիտավրոս։

Բարձր Հայքի լեռները տարբեր անուններով ձգվում են դեպի արևմուտք մինչև Եփրատի գալարը Ակն քաղաքի մոտ։ Այստեղից շարունակվում են ծալքավոր բնույթ ունեցող Անտիտավրոս լեռները, որոնք հարավ-արևմտյան ուղղություն ունեն և հասնում են հիմնական հանգուցակետը կազմող Արգեոս (Ներկ. Էրջիաս-դաղ) գագաթը, որը իրենից ներկայացնում է տիպիկ հրաբխային զանգված։ Արգեոսից հարավ Անտիտավրոսյան աղեղը ձուլվում է Կիլիկյան Տավրոսի պատնեշի հետ, որը արևմուտքից արևելք ձգվում է մինչև Եփրատի գալարը (Ծովք լճից հարավ), որը բաժանում է նրանից Հայկական Տավրոսը։

Հյուսիսում Անտիտավրոսյան լեռները դեպի արևելք են արձակում գլխավոր ճյուղավորությունը՝ Ջիգոն-Բասիլիկոն, ինչպես այն հայտնի է «Աշխարհացույց»-ում։ Ջիգոն-Բասիլիկոն լեռների և Կիլիկյան Տավրոսի միջև գտնվում էր Փոքր Հայքի Հարավային նահանգը՝ «Երկրորդ Հայք» անունով, որը հետագայում կոչվեց «Երրորդ Հայք»։ Այս երկրամասը կազմում է Մելաս (այժմ՝ Թոխմա-սու) գետի հովիտը Մելիտինե (այժմ՝ Էսքի-Մալաթիա) կենտրոնով։ Զառմանդոն լեռներումն են գտնվում Պյուռամոս (այժմ՝ Ջեյխան) և Փսարոս կամ Սարոս (այժմ՝ Սեյխան) գետերի ակունքները։ Վերջինիս վտակն է Ծամընդավ գետը (ներկ. Զամանթի-սու), որը ամբողջովին գտնվում է Փոքր Հայքում և հոսում է Անտիտավրոսի արևելյան փեշերով։

Նեմրութ լեռը իր խառնարանով Դատվանի լավային դաշտից

Անտիտավրոսից հյուսիս գտնվող Փոքր Հայքի մասը հյուսիսից եզերված է Պոնտական լեռներով և ընդգրկում է Լյուկոս կամ Գայլ-գետի (այժմ՝ Գելգիտ-չայ) ավազանը դրեթե ամբողջովին մինչև Նեոկեսարիա (այժմ Նիկսար քաղաքը)։ Փոքր Հայքումն է գտնվում նաև Իրիս գետի վերին հոսանքը։ Սակայն Փոքր Հայքի կենտրոնական մասն էր Հալիս գետի (ներկ. Կըզըլ-ըրմակ) վերին հոսանքի հովիտը, որտեղ գտնվում էր Սեբաստիա (այժմ՝ Սըվազ) քաղաքը։

Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակի հարավային գոտում վեր է խոյանում հավերժական ձյունով ծածկված Նեխ-Մասիք կամ Ծիպան (այժմ՝ Սիփան, 4434 մ.) հանգած հրաբուխը։ Իր բարձրությամբ Նեխ-Մասիք լեռը վիջում է միայն Մեծ Մասիսին։ Փավստոս Բյուզանդը այն կոչում է «Մեծ լեառն Մասիք»[27]։

Նեխ-Մասիք զանգվածից հարավ-արևմուտք գտնվում է Նեմրութ կամ Ներրովբ (3050 մ.) հանգած հրաբուխը Բզնունիք գավառում։ «Աշխարհացույց»-ի վկայությունից երևում է, որ հին հայերը այդ լեռն անվանել են Սարակն։

---

27 Փավստոս, Գ. ի։

Նեմրութ հրաբուխն ունի ամենամեծ խառնարաններից մեկն աշխարհում։ Այս լեռան բազալտե խառնարանի շրջագծի երկարությունը 25 կմ. է, պատերի բարձրությունը 150—400 մ.։ Այդ պատերը ջարդվածքներ չունեն և կազմում են գրեթե ուղիղ շրջան 8 կմ. տրամագծով[28]։ Նեմրութի խառնարանն իր մեծությամբ զիջում է միայն Օրեգոն խառնարանային լճին՝ Հյուսիսային Ամերիկայի Կասկադյան լեռներում։

Նեմրութը գոյացել է չորրորդական շրջանում և մեկուսացրել Վանի գոգահովիտը Տարոնի (Մշո) դաշտից, դրանով իսկ ստեղծելով փակված ջրավազան։ Նեմրութի վերջին ժայթքումը տեղի է ունեցել 1441 թվականին։

Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակի հարավային գոտու երրորդ հրաբխային զանգվածը Սերմանց կամ Բյուրակն (ներկ. Բինգյոլ՝ 3650 մ.) լեռան ընդարձակ զանգվածն է, որը Ստրաբոնն անվանում է Աբոս։

Հրաբխային ժայթքումները լցրել են գոգահովիտները, կազմելով Բյուրակնի լանջերի զառիվայր, թեթև ալիքավոր մակերեսը, լավայի շերտով ծածկված իր կլորավուն բլրակներով։

Հրաբխային լավայով ծածկված Բյուրակնը տարածվում է դեպի բոլոր կողմերը. այն խիստ փորփրված մի զանգված է։ Այդ զանգվածի հարավային ծայրամասերը հասնում են մինչև Արածանիի հովիտը, կազմելով հարավ-արևմուտքում Կոհեր[29] լեռները, իսկ հարավում լեռնային մի բարձունք Քարքե և Հավատամք գագաթներով։

Հյուսիսային կողմից Բյուրակն զանգվածը հասնում է մինչև Կարին (Էրզրում) և Բասեն, Մեղեդուղխ ջրբաժան լեռների և Այծպտկունք լեռնագագաթի միջոցով։ Հյուսիս-արևելքում Բյուրակնը աննկատելիորեն միանում է լեռնային այն բարձունքներին, որոնք կազմում են Մարդաղի (Շուշար, Թեքման), Դասնավորք (Նախորդից արևելք), Տուարածատափ (Ղարայազ), Դալար (Էլմալիդերե) և Վարաժնունիք (Խնուս) գավառները։

Բյուրակն զանգվածը ժողովրդի մեջ հռչակված է որպես հազար ականի, անթիվ անհամար լճակների ու ջրափոսերի առկայության պատճառով. դրանք գոյանում են հաստ ձյունածածկոցի հալվելուց։ Բյուրակնի հյուսիսային լանջից, այդպիսի մի փոքրիկ լճակից է սկիզբ առնում Արաքս (Երասխ) գետը։

Հին հայերը Բյուրակն լեռը կոչում էին Սերմանց և համարում էին Հայաստանի ամենաբարձր կետը, որտեղից սկիզբ են առնում բոլոր գլխավոր գետերը։ «Աշխարհացույց»-ի հեղինակը Սերմանցը կոչում է «...կատար երկրի, յորմէ յոյժ բղխեն աղբիւրք»[30]։

Կիլիկյան Տավրոսը Եփրատի ձախ ափից փոխվում է Հայկական Տավրոսի, որը արևելքում ձուլվում է Զագրոսի ծալքավոր լեռնային սիստեմին։

Հնում այդ լեռնաշղթան կոչվել է պարզապես Տավրոս։ Նեղ իմաստով այդ անունը վերաբերում էր լեռնաշղթայի արևմտյան մասին, ուր գտնվում են Տիգրիս գետի ակունքները։ Արևելյան մասը, որն հարավից եզերում է Վանա լիճը,

---

28 *Տե՛ս Х. Ф. Б. Линч,* Армения. Путевые очерки и этюды, т. II. Тифлис. 1910. *էջ 392։*

29 «Ստեփաննոսի Տարօնեցւոյ Ասողկան՝ *Պատմութիւն տիեզերական», Գ. իգ, ՍՊԲ, 1885, էջ 276։*

30 Ս. Տ. Երեմյան, *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի, էջ 107։*

համապատասխանում է Ռշտունյաց լեռներին, որոնք Փավստոս Բուզանդը անվանում է «Լեառն երկաթահատացն և կապարահատացն»[31]. գլխավոր գագաթը Ընձաքիարս էր կոչվում։

Տիպիկ հրաբխային սարահարթերի լանդշաֆտ Հայկական լեռնաշխարհում

Հայկական Տավրոսի միջին մասը, որը հին հայերը կոչում էին «լեառն Տաւրոս որ է Սիմ»[32], ունի Սիմսար (2689 մ.), Անդոքասար (2830 մ.), Ծովասար, Մարութա-սար (Մարաթուք՝ 2150 մ.) գագաթները։ Սիմ լեռների հարավային լեռնաբազուկները Սանասուն (Սասնո) և Սալնա[33] լեռները կազմում էին Սանասուն կամ Սասուն և Սալնաձոր գավառները։ Այգ լեռնաշղթայի արևելյան մասը կոչվում է Խութ (Խոյթ)[34] և կազմում համանուն գավառը։

Խութի և Սասունի լեռնաբազուկները իջնում են դեպի հարավ, ձուլվելով Աղձնիքի հարթավայրի հետ։ Աղձնիքի նահանգը հարավից եզերում է Արևմտյան Տիգրիս գետը, որը Հայկական լեռնաշխարհը սահմանազատում էր Միջագետքից։

Սիմ լեռնաշղթայի արևմուտքում և արևելքում կային հայտնի լեռնանցքներ՝ Կղեսուրք[35], արևմուտքում՝ Օլոր[36] գյուղի մոտ, իսկ արևելքում՝ Բաղեշի մոտ (ἡ κλεισοῦρα Βαλαλείσων)[37], որ հայերն անվանում էին Զորապահակ

31 **Փավստոս**, *Գ, ժ։*

32 **Խորենացի**, *Բ, ը։*

33 **Ս. Տ. Երեմյան**, *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 114։*

34 **Թովմա Արծրունի**, *Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, ՍՊԲ, 1887, էջ 118. «...յաւեր դարձուցեալ զընաշխարհն, բայց ի լեռնայնոցն՝ որ յամուրս իւրեանց մնային ի լերինն Խոյթ անուանեալ»։*

35 **Խորենացի**, *Բ, ը։*

36 **Ղ. Ինճիճեան**, *Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց. Մեծ Հայք, Վենետիկ, 1822, էջ 44։*

37 *Georgius Cyprius*, Descriptio orbis Romani, Lipsiae, 1910, էջ *46—48։*

(այժմ՝ Ռահվա, Բաղեշի լեռնանցք)։ Այս երկու լեռնանցքներով էին հաղորդակցվում Հայաստանի ներքին շրջանները հարավի՝ Աղձնիքի և Հայոց Միջագետքի հետ։ Երրորդ Կղեսուրքը գտնվում է այնտեղ, ուր այժմ անցնում է Արղնի—Խարբերդ (Արղանա—Մադեն) երկաթգիծը։

Զորա պահակ (Բաղեշի լեռնանցք)

Արևմտյան Տիգրիսի ակունքների շրջանում գտնվող լեռնանցքների այս սիստեմն ուներ մեծ ռազմա-ստրատեգիական նշանակություն։ Արտաշեսյանները և Արշակունիները, իսկ հետագայում Բյուզանդիան և Արաբական խալիֆայությունը, այս անցքերին հատուկ ուշադրություն էին դարձնում։ Այս լեռնանցքներում գոյություն ուներ ամրությունների մի ամբողջ սիստեմ, որոնք հսկում էին այստեղ մշտապես բնակություն հաստատած կայազորները։

Բաղեշի լեռնանցքներից արևելք, խիտ անտառներով ծածկված Ռշտունիքի լեռները հյուսիսից եզերում են Մոկք գավառը և ունեն Առնոս (3550 մ.) և Արտոս (3475 մ.) գագաթները։ Ջրբաժան Կանգուարի լեռնաշղթայով Հայկական Տավրոսը կապվում էր Կորդվաց լեռների հետ Աքաղայու կատար կամ Ականիք գագաթի (Ներկ. Մերքեզ-դաղ՝ 3350 մ.) մոտ. Սրանից հարավ գտնվում են Արևելյան Տիգրիսի կամ Ջերմ գետի (այժմ՝ Բոհտան-սու) ակունքները, որոնք եզերող լեռները անտիկ հեղինակները անվանում են Niphates—Նպատ։ Սա հարավային Նպատն է։

Կորդվաց լեռները ձգվում են Տիգրիս գետի մոտից տարբեր անուններով՝ բուն Կորդվաց, Ագարակի, Աղբակի լեռներ և Մեծ Զար գետի ակունքների մոտ միանում Զագրոս լեռնաշղթային ու Նոր-Շիրականի լեռնային ջրբաժան բարձունքին, որը այդ մասում Կապուտան (Ուրմիա) լճի գոգավորությունը բաժանում է Արաքս գետի ավազանից։ Նոր-Շիրական լեռները արևելքում միանում են Հայկական (Ղարա-դաղ) լեռներին։

Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանը, որը կազմում է Աղձնիք հայկական նահանգը, հարավից եզերվում է Մասիոս լեռնապարով (կոչվում է նաև Իզալա և Տուր-Աբդին)։ Այս լեռնապարի առավել հայտնի գագաթներն են՝ Աշիմունը (այժմ՝ Ղարաչա-դաղ՝ 1919 մ.) և Բեմադա կամ Իզալա (նախորդից հարավ ընկած անանուն լեռը՝ 1520 մ.)։ Մինչև մ. թ. 37 թվականը Մեծ Հայքի հարավային սահմանը Միջագետքում անցնում էր այս լեռներով, ուստի սրանից հյուսիս գտնվող երկրամասը կոչվում էր Միջագետք Հայոց։

Հայկական Տավրոսը Ղարա-դաղ լեռների հետ կապող օղակը Զագրոս ընդարձակ լեռնային սիստեմի հյուսիսային հատվածն է, որը Հայաստանի մասում անտիկ հեղինակներն անվանում էին նաև Նպատ։ «Աշխարհացույց»-ում Զագրոսն անվանվում է Կոհ ի Նիհորական։ Այս մասում Զագրոսի լեռնաշղթան հանդիսանում է Կապուտան (Ուրմիա) լճի գոգահովտի արևմտյան սահմանը և ունի մի քանի լեռնային անցքեր, որոնք այդ լճի ավազանից տանում են դեպի Հայաստանի ներքին գավառները։ Դրանցից հատկապես հայտնի են Սուրբ Խաչ (այժմ՝ Խանասոր) և Զարասպ (այժմ՝ Կելիշին) լեռնանցքները։ Կելիշինի լեռնանցքով էր անցնում Միջագետքից դեպի Հայաստան և Մարաստան տանող ճանապարհը։ Այդ լեռնանցքը գտնվում է Զարասպ լեռան հարավային լեռնաբազուկներում, որտեղից սկիզբ է առնում Մեծ Հայքի պատմական տերիտորիայի սահմանը կազմող Արասխ (այժմ՝ Գետառ-սու) գետը, որը թափվում է Կապուտան լիճը։ Զարասպ լեռը պատմական Հայաստանի ամենահարավային կետն էր։

Զագրոս լեռնաշղթան Իրանը բաժանում է Միջագետքից և հյուսիսում, Կապուտան (Ուրմիա) լճի շրջանում, ձուլվում է Հայկական Տավրոսին, կազմելով մի աղեղ, որի մեջ պարփակված է Վանա լճի փակ ավազանը։

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՏԵՐՆ ՈՒ ԼՃԵՐԸ

Հայկական լեռնաշխարհի բարձրավանդակը հանդիսանում է Առաջավոր Ասիայի գլխավոր գետերի ջրբաժանը։ Գետերը սնող հիմնական աղբյուրներն են՝ բարձր լեռնագագաթների ձյունոտ լանջերն ու կիրճերը, որտեղ ձյունը կուտակված է մնում տարվա մեծ մասը (հին հայերը ձյան այս կուտակումները կոչում էին «քամ») և բարձր լեռնային շրջաններում տեղացող անձրևները և աղբյուրները՝ ստորգետնյա ջրերը։ Կան և սեզոնային գետեր, որոնք ծնվում են ձյունհալքից կամ լեռներում տեղացած հորդ անձրևներից գոյացած հեղեղներից՝ «սելավներից»։

Առաջավոր Ասիայի ամենամեծ գետն է Եփրատը (2700 կմ), որը Հայկական լեռնաշխարհի տերիտորիայով հոսում է 600 կմ.։ Եփրատը գոյանում է երկու գետերի միախառնումից՝ բուն Եփրատ կամ Արևմտյան Եփրատ (այժմ՝ Կարա-սու) և Արածանի կամ Արևելյան Եփրատ (այժմ՝ Մուրադ)։ Կապան-Մադեն քաղաքից հյուսիս այս երկուսը միանում և կազմում են Եփրատ գետը։

Արևելյան Եփրատը հին հայերը անվանում էին Արածանի կամ սոսկ Եփրատ։ Այս գետը ասուրա-բաբելական բնագրերում և անտիկ հեղինակների մոտ հայտնի էր Arsania անունով։

Արևմտյան Եփրատի ակունքները Ծաղկավետ կամ Կապույտ լեռնաշղթայի հարավային լեռնաբազուկներում են, ավելի ճիշտ՝ Ոսկեանց լեռան հարավ-արևմտյան լեռնաբազուկներում։ Այս գագաթից իջնող առվակները կազմում են ալպիական մի լճակ, անշարժ հայելանման մակերեսով։ Այստեղից բխում է մի գետակ, որի արծաթագույն ժապավենը գալարվում է կանաչ մարգագետինների միջով, բայց Կարինից հյուսիս գետի հոսանքը դանդաղում է և գոյանում Շամբ Կարնո ճահիճը[38], որտեղից արդեն Եփրատի ջուրը դառնում է պղտոր, այդ պատճառով էլ ներկայիս բնակիչներն այն կոչում են Կարա-սու (Սև ջուր)։ Այնուհետև գետը հոսում է արևմտյան ուղղությամբ։

Կարին գավառում Արևմտյան Եփրատը հանդարտորեն հոսում է դեպի արևմուտք, ապա աջից ընդունելով Սարչամա վտակը, մինչև Դերջանի դաշտը դուրս գալը հոսում Շողանի ձորի կիրճով։ Դերջանի դաշտից, պտույտներ անելով, հոսում է դեպի հարավ։ Այստեղ ձախից նրան է խառնվում Մանանաղի (այժմ՝ Թուզլու-չայ) վտակը և Եփրատը մտնում է մի նեղ կիրճ, որտեղից նորից թեքվում է արևմուտք և շուտով կրկին դուրս գալիս դաշտը՝ Երզնկայի դաշտը (Եկեղյաց կամ Անահտական գավառ)։ Դարանաղի գավառում Եփրատը կրկին հոսում է խոր կիրճով և Ակնից ցած թեքվում դեպի հարավ, միշտ հոսելով կիրճի միջով մինչև Արևելյան Եփրատին կամ Արածանիին միանալը։

Արևելյան Եփրատը կամ Արածանին սկիզբ է առնում Նպատ կամ Ծաղկանց լեռներում։ Այս գետի ակունքները գտնվում են Ոսկիք վայրում, ներկայիս Դիադինից հարավ-արևմուտք[39]։

Արածանիի առաջին մեծ վտակը Բագրևանդ[40] (այժմ՝ Շարիան) գետն է, որը հնում խառնել են Եփրատ-Արածանիի հետ։ Բագրևանդ գետը սկիզբ է առնում Ջրաբաշխ լեռնապարի մասը կազմող հրաբխային զանգվածից։

Սկզբում Եփրատ-Արածանին արևմտյան ուղղություն ունի, բայց արևմըտյան կողմից Բագրևանդ վտակն իր մեջ առնելուց հետո թեքվում է հարավ-արևմուտք ու մտնում կիրճի մեջ։ Մանազկերտի մոտ դուրս է գալիս արձակ տարածություն և հանդարտ հոսում Հարքի (Բուլանըխ) և Տարոնի (Մուշ) դաշտերով։ Ձախից նրա առավել նշանավոր վտակներն են Կորո ձորը (այժմ՝ Քոր-սու) և Մեղ կամ Մեղրագետը (այժմ՝ Կարա-սու)։ Այնուհետև Արածանին հյուսիսից շրջանցում է Հայկական Տավրոսի աղեղը, շառաչյունով հոսելով խոր կիրճի միջով մինչև Բալու քաղաքը։ Ապա գետը հոսում է Խարբերդի արգավանդ դաշտով։ Եփրատ-Արածանին կարևոր վտակներ ունի աջ կողմից. դրանք են՝ Բագրևանդ, Խնուս, Բյուրակն, Գինեկ և Գայլ (բաղկացած է երկու հիմնական վտակներից՝ Գայլ և Միւս Գայլ) գետերը։

Արևելյան Եփրատ-Արածանին միախառնվում է Արևմտյան Եփրատին Լուսաթառիճ (ներկ. Կապան-Մադեն) քաղաքի մոտ։ Դրանից հետո Եփրատը հոսում է դեպի հարավ նեղ կիրճի միջով։ Առաջացնելով անանցանելի սահանք-

---

38 Խորենացի, Գ, ԺԹ։

39 Փավստոս Ձ, Ժզ։ «Աշխարհացոյց»-ում կարդում ենք. «Եւ Արածանի զսկիզբն ունի ի Ծաղկանէ, ի տեղւոջէն, որ կոչի Ոսկիք, և գնալով ընդ հիւսիսի պատելով զՆպատական լերամբն՝ առ Բագավան գեղւոջն, խառնի ի Բագրեւան[դ] գետ»։ Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 110։

40 Տե՛ս նույն տեղում։

ներ, նեղ ձորով ճեղքում է Տավրոսը, հետզհետե մտնելով Միջագետքի ցածրավայրը։ Այս մասում Եփրատի ամենանշանավոր վտակներն են՝ Կառամինոն (այժմ՝ Թուղլու-չայ) գետը, որը իջնում է Ջիգոն-Բասիլիկոն լեռներից, և Մելաս (այժմ՝ Թոխմա-սու), որը սկիզբ է առնում Անտիտավրոս լեռներում, կտրում է Փոքր Հայքը և աջ կողմից, Մելիտինե քաղաքից ոչ հեռու թափվում Եփրատի մեջ։

Եփրատի նման Տիգրիսը ևս գոյանում է երկու գետերի՝ Արևմտյան կամ բուն Տիգրիսի և Արևելյան Տիգրիսի կամ Ջերմի (այժմ՝ Բոհտան-սու) միախառնումից։

Տիգրիս կամ Դղկաթ (Դիջլե) գետը ունի 1950 կմ. երկարություն, որից 540-ը Հին Հայաստանի սահմաններում է։ Տիգրիսը սկիզբ է առնում Ծովք լեռնային լճից (ուրարտական «Ծուե», ասսուրական «Սուա», այժմ՝ Գյոլչուկ)։

Հնում Տիգրիսի ակունքն էր համարվում Ջեբենե-սու գետի վերին հոսանքը։ Թվարկելով Չորրորդ Հայք նահանգի գավառները, «Աշխարհացոյց»-ը հիշատակում է նաև Հաշտեանց գավառը «յորմէ բղխեն աղբիւրք Տիգրիս գետոյ»[41]։

Ջեբենե-սուի միանալուց հետո Արևմտյան Տիգրիսը դառնում է ջրառատ մի գետ և հոսում դեպի արևելք, ծառայելով որպես սահման Մեծ Հայքի և Միջագետքի միջև։ Այդ գետի ձախակողմյան վտակներից առավել նշանավորներն են՝ Քաղիրթը, որ կոչվում է նաև Շիթիթմա (այժմ՝ Բաթման-սու) և Խարզանը կամ Արզանը։

Արևելյան Տիգրիսը կամ Ջերմ գետը Քսենոփոնի մոտ հայտնի է Կենտրիտես անունով (Κεντρίτης)[42]։ Նա սկիզբ է առնում Կորդվաց լեռներից, Վասպուրական նահանգի Անձևացիք գավառից (այժմ՝ Նորդուզ, Ջուլամերկից հյուսիս)։

Կորդվաց լեռների հյուսիսային լանջերից սկիզբ առնելուց հետո Արևելյան Տիգրիսը կամ Ջերմը հոսում է դեպի արևմուտք։ Ջռել ամրոցի մոտի ձորից հետո Տիգրիս-Ջերմը մտնում է Մոկք նահանգը, գետի անունով Ջերմաձոր կոչվող հովիտը։ Իր մեջ ընդունելով Որբ (այժմ՝ Մոկ-սու), Կեցան և Բաղեշ (այժմ՝ Բիթլիս-սու) գետերը վերջինիս Տատիկ վտակով, Տիգրիս-Ջերմ գետը Սղերդ քաղաքից հարավ միանում է Արևմտյան Տիգրիսին, կազմելով Տիգրիս ջրառատ գետը։ Ձախից նրա մեջ են թափվում Արևելյան Խաբուրը, որը Հայաստանի սահմանն էր Ադիաբենեի կողմից և Մեծ Զաբը, որը վերին հոսանքում կոչվում էր Աղբակ[43], ապա Զաբ անվան տակ հոսում Կորճայք աշխարհի (ներկայիս Ջուլամերկի շրջանը) խոր անտառոտ ձորերով, որից հետո դուրս է գալիս Միջագետքի ցածրավայրը և խառնվում Տիգրիսին։

Արաքսը, որ 1072 կմ. երկարություն ունի, սկիզբ է առնում Բյուրակն կամ Սերմանց զանգվածի (այժմ՝ Բինգյոլ) հյուսիսային լանջերի աղբյուրներից։ Արաքս գետը ակունքներից սկսած մինչև նրա թափվելը Կասպից ծովը, հոսում

---

41 Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 107—108։

42 Հնարավոր է, որ Կենտրիտես կոչվեր Բոհտան-սու գետի ստորին հոսանքը Կեցան վտակի հետ միասին։

43 Աղբակ անունը գալիս է այդ գետի խուրրիական և ասսուրական Ալամուն-էլամունիա անվանումից։

էր պատմական Հայաստանի տերիտորիայով, ուստի ժողովուրդը մինչև այժմ կոչում է «Մայր Արաքս»։

Ներկայումս տարածված այս անունը ծագում է հունա-հռոմեական ’Αράξης, Araxes ձևից, որը հայկական Արասխ կամ Երասխ անվան տառադարձումն է (եղել է նաև Առաստ ձևը, սրանից է ավելի ուշ շրջանի Արազը)։ Առավել գործածական ձևը Երասխն է։

Սկիզբ առնելով Բյուրակնյան լեռնային զանգվածից, Արաքսը հոսում էր դեպի հյուսիս, որտեղ նրա մեջ էր խառնվում արևմուտքից հոսող Մուրց գետը, այնուհետև հոսելով Բասեն գավառով (Քսենոփոնի հիշատակած Փասիանների երկիրը) Արաքսն ստանում է Բասեան կամ Բասեն անունը (այժմ՝ Բասեն-սու)։ Քսենոփոնի «Անաբասիս»-ում այս գետը կոչվում է Փասիս[44], որ չպետք է շփոթել Կողքիսի Փասիսի (Ներկ. Ռիոն) հետ։

Երասխի (Արաքսի) ակունքը Սերմանց լեռներում: Հեռվում Սերմանց (Բյուրակն) գագաթը

Բասենից դուրս գալով, Արաքսը մտնում է խոր, նեղ կիրճի մեջ, որը կոչվում էր Երասխաձոր (Ներկայիս Կաղզվանի շրջանում), որից հետո գետը կոչվում էր Երասխ։ Արաքսը այնուհետև հոսում է այդ կիրճով մեծ աղմուկով և միմիայն ձախից Ախուրյան վտակն իր մեջ առնելուց հետո լայնորեն տարածվում է ընդարձակ Արարատյան դաշտով։

Արարատյան դաշտում Արաքսի մեջ են թափվում աջից՝ Վարդամարդ, ձախից՝ Ախուրյան (Ներկա Կարսաչայը և նրա շարունակությունը հանդիսացող Ախուրյանը), Քասաղ և Սևանա լճից սկիզբ առնող Հրազդան վտակները։ Այս երկուսը հնում թափվում էին Մեծամոր գետը (այժմ՝ Սև ջուր), որը խառնվում էր Արաքսին Արտաշատ քաղաքից հյուսիս։ Ջախակողմյան ավելի աննշան

44 Տե՛ս, Diod, XVI, 29.

վտակներից են Ազատը (Գառնի) և Ուրծաձորը (Վեդի)։ Այնուհետև «Արաքսյան հովիտը» (Araxene) շարունակվում է մինչև Ջուղա, որտեղ լեռները սեղմվում են և Արաքսը հոսում է նեղ կիրճով։

Հիմնական գետանցը Արաքսի վրայով (ինչպես և այժմ) գտնվում էր Ջուղայի մոտ։

Միջին և ստորին հոսանքում ձախից Արաքսի մեջ թափվող առավել խոշոր վտակներն են՝ Արփա, Նախճավան, Ողջի, Որոտամ, Աղվան կամ Հագարու և Գարգար գետերը։ Աջից առավել հայտնի վտակներն են. Մակու (այժմ՝ Զանգիմար-չայ)՝ Առոմ-գետ վտակով (այժմ՝ Բալըխ-չայ, բխում է Գայլատու լճից), Կարմիր գետ (այժմ՝ Կըզըլ-չայ), Ծուաշռոտ կամ Տղմուտ (այժմ՝ Ակ-չայ), Աղանգ-ռոտ և Մարանդ (այժմ՝ Զիլբիր-չայ)։ Կարմիր գետի վերին հոսանքը կոչվում էր Կոտորո գետ։ Արաքսի ամենաջրառատ վտակը՝ Գառահ գետը (Կարասու) հոսում է Արտավետ (այժմ՝ Արդարիլ) քաղաքի կողմից և Վարդանակերտից ոչ հեռու թափվում է Արաքսը։

Արաքսը, իհարկե, նավարկության համար պիտանի չէր, բայց նրանով մինչև Արտաշատ քաղաքն էր ուղարկվում Մեծրաց լեռների անտառներից հատվող սաճու փայտը։ Մովսես Խորենացին վկայում է, որ երբ Արտաշես Ա-ը կառուցում է Արտաշատ քաղաքը, ապա «ձեռնտու լինի նմա և Երասխ փայտիւք մայրեացս»[45]։

Արարատյան դաշտավայրով հոսող Արաքսը հաճախ փոփոխում էր իր հունը, այժմ էլ կարելի է տեսնել այդ հուներից մեկը, որը կոչվում է «Ղուրու-Արազ»։

Արարատյան դաշտում հաճախ էին լինում այնպիսի սառնամանիքներ, երբ Արաքսն էլ էր սառչում։ Խորենացու ասելով «և յերկարել ձմերայնոյն, ի ղառնահոտ հնչմանէ հիւսիսոյ պաղացեալ ձուլեալ վտակն (Երասխայ)»[46]։

Հյուսիսում Հայաստանը եզերվում էր Կուր գետով, որը հունական և հռոմեական հեղինակները կոչում էին Կիրոս, Կիրն, Կիրուս (Κῦρος, Κύρνος, Cyrus), վրաց. მტკუარი «Մտկուարի»։ Հայերը կոչում էին Կուր։

Կուրի ակունքները գտնվում են Տայք նահանգի Կող (այժմ՝ Գյոլե) գավառում, Կարմիր փորակ (այժմ՝ Ալլահ-Ակբար) լեռնաշղթայի արևմտյան լանջերին։

Կուրի աջակողմյան վտակներն են Ալգետ, Ցուրտագետ[47] (այժմ՝ Խրամ, որի վերին հոսանքը վրացիներն անվանում էին Քցիխս Խրամի, Ստրաբոնի մոտ կոչվում է Χάνης)։[48]

Ցուրտագետ-Խրամի աջափնյա վտակներից է Գաչենագետը (այժմ՝ Մաշավերա), որոնց միախառնման տեղում գոյություն ուներ Ցուրտավ կամ Գաչենք քաղաքը։ Խրամի գետաբերանից ոչ հեռու Հոնարակերտ ամրոցի մոտ Կուր գետն է թափվում Ձորագետը (այժմ՝ Դեբեդ և Փամբակ)։ Այնուհետև Կուրի աջափնյա վտակներն են՝ Աղստև (հավանաբար Ստրաբոնի Σανδβάνης), Հախում,

---

45 Խորենացի, Բ, խթ։

46 Խորենացի, Բ, լթ։

47 Այս անունը պահպանվել է թուրքական արտասանությամբ՝ Ջուրտակերտի Վախուշտու մոտ, իբրև Խրամ գետի վտակներից մեկը, որը բխում է Կեչուտի լեռներից։

48 Strabo, XI, 3, 2։

Տավուշ, Ջակամ, Շամքոր, Ռոյտակ (Ροιτάκης), հետագայում կոչվել է Գանձակ (այժմ՝ Գյանջա-չայ), Կուրակ, Առան-ռոտ (այժմ՝ Գերան-չայ) և Տրտու կամ Տրտուական (այժմ՝ Թարթար) գետերը։

Ստրաբոնը հիացմունքով է նկարագրում Կուրի աջափնյա շրջանը՝ Շակաշենի և Գուգարքի ցածրավայրերը։ «Ամբողջ այս երկիրը,— գրում է նա,— առատ է պտուղներով, այգիներով և մշտադալար բույսերով և տալիս է նույնիսկ ձիթապտուղ»[49]։

II դարից մ. թ. ա. մինչև մ. թ. IV դարի վերջերը Մեծ Հայքի կազմի մեջ մտնող Կասպիականի ծովափնյա շրջանի տարածության մասին պատկերացում է տալիս Պտղոմեոսը[50]։

Սև ծովն են թափվում երեք բավական խոշոր գետեր, որոնց ակունքները գտնվում են Հայկական լեռնաշխարհում՝ Ճորոխը (երկարությունն է 368 կմ.), Գայլ-գետը և Հալիսը։ Ճորոխի վերին և միջին հոսանքները անցնում են պատմական Հայաստանի տերիտորիայով։

Ճորոխ գետի ակունքները գտնվում են Ջրմայրի (3185 մ.) լեռան արևմտյան բազուկներում, որտեղից Ճորոխը հոսում է դեպի հարավ-արևմուտք Ջրմայրի անունով (այժմ՝ Ջերմելի-սու), այնուհետև կոչվում է Մաստարա (այժմ՝ Մասատ-դարա)։ Բաբերդ քաղաքի մոտ գետը թեքվում է դեպի հյուսիս և այդտեղից սկսած կոչվում է Ճորոխ կամ Ծորոխ։ Անտիկ շրջանում նա հայտնի էր Ակամսիս անունով, իսկ վաղ հայկական և բյուզանդական աղբյուրներում կոչվում է Վոհ կամ Βόας։ «Աշխարհացույց»-ում Ճորոխը կոչվում է «Ակամսիս որ է Վոհ»[51], իսկ մի այլ տեղ՝ «Ցոհ»[52]։

Բաբերդ քաղաքից հյուսիս Ճորոխ գետը թեքվում է հյուսիս-արևելք և հոսում այդ ուղղությամբ մինչև Արգվին քաղաքը։ Այստեղից սկսած Ճորոխը գնում է հյուսիս-արևմտյան ուղղությամբ մինչև Սև ծովը թափվելը, ներկայիս Բաթումից հարավ։ Ճորոխի ամենախոշոր վտակը Օլթի-չայ գետն է, որը հնում կոչվում էր Ողթեաց գետ, իսկ վերին հոսանքում Բուխա կամ Բողխա։ Աջակողմյան վտակներից է Բանակ կամ Բանա գետը (այժմ՝ Փենեկ-չայ), որի մեջ է թափվում Պարտեզ գետակը (այժմ՝ Բարդուս-չայ)։ Ձախակողմյան վտակներից է Ազորդ գետը (այժմ՝ Թորթում)։

Ճորոխի գետաբերանը Պոնտական լեռների հյուսիս-արևելյան ծայրամասում է։ Այս լեռների արևմտյան ծայրին գտնվում է Իրիս գետը (այժմ՝ Եշիլ-Իրմակ), որի վտակն է Լյուկոս գետը, կամ ինչպես հայերն էին կոչում, Գայլ գետը (այժմ՝ Գելգիտ-չայ)։ Գայլ գետը սկիզբ է առնում Պոնտական լեռնաշղթան Սկիդիեսի և Անտիտավրոսի հետ միացնող շրբաժան լեռնաշղթայից։ Հավանաբար իրավացի էր Էրատոսթենեսը, երբ պնդում էր, որ Լյուկոսը կոչվել է նաև Թերմոդոն։

---

49 Strabo, XI, 14, 4։

50 Նրա ասելով արևելքից Մեծ Հայքի սահմանն է կազմում «Վրկանա ծովի մի մասը Կյուրոս գետի գետաբերանից մինչև այն կետը, որը գտնվում է 79°45—43°20-ի տակ» (Ptol., V, 12,1)։

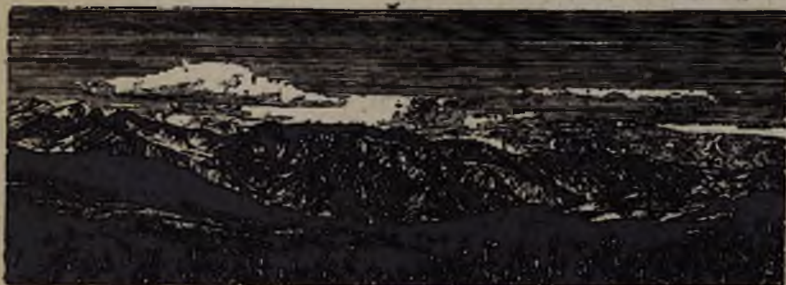
51 Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի, էջ 103։

52 Նույն տեղում, էջ 110։

Թերմոդոն-Լյուկոսը (Գայլ գետ) միանում է Իրիս գետին, որը Թեմիսկիրա հովտում թափվում է Սև ծովը։ Հավանաբար Թերմոդոն է կոչվել Իրիս գետի նաև այդ մասը (Թերմոդոնի միախառնման վայրից մինչև գետաբերանը)[53]։

Հայկական լեռնաշխարհի գետերի ակունքների շրջանները պաշտամունքի վայրեր էին. այդ մասին են վկայում սովորաբար այդ տեղերից հայտնաբերվող վիթխարի քարե վիշապները։ Հիշյալ վայրերը շարունակում էին պաշտամունքի առարկա մնալ նաև քրիստոնեության շրջանում։ Գետերի ակունքների մոտերքում հաճախ կարելի է հանդիպել քրիստոնեական տաճարների ավերակների։

Հայկական լեռնաշխարհին բնորոշ են միմյանց հետ հատվող բարձունքների շնորհիվ գոյացած գոգավորությունները։ Դրանց հատակը սովորաբար լցված է լինում ջրով։ Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակի վրա փռված է շամբուտներ ու մորուտներ դառնալու հակում ունեցող այդպիսի ձորակների ու իջվածքների մի ամբողջ սիստեմ։ Անձրևների և հալչող ձյան ջուրը («քամը») լեռներից հոսելով հավաքվում է այդ գոգավորություններում, ձորակներում ու իջվածքներում։ Տիպիկ են այդ տեսակետից պատմությանը հայտնի Շամբ Կարնոյ և Շամբ Կոգովտի մորուտները։

Հայկական պարը Նառավից (Բագրևանդի դաշտի կողմից)

Հսկայական գոգավորությունների կողքին հանդիպում են նաև փոքրերը, որոնք առաջինների մանրանկար կրկնությունն են։ Այսպես, օրինակ, Գայլատու լիճը (այժմ՝ Բալըխ-գյոլ), որ Սևանա լճի փոքրիկ կրկնությունն է։ Գայլատուն գտնվում է Հայկական պարի հարավային լանջերին մի փակ գոգահովտում։ Այս լճից բխում է Առուն գետը, որը Շամբ Կոգովտի միջով անցնելով թափվում է Արաքսի վտակ Մակու գետի մեջ։ Այդպիսին է նաև Ծովք լիճը (այժմ՝ Գյոլչուկ) Խարբերդից հարավ։ Նրանից սկիզբ է առնում Արևմտյան Տիգրիսը։ Այդ տեսակետից բնորոշ է Ջարիշատի լիճը կամ Պաղակացիսը (հնում կոչվում էր «Ծովակ հիւսիսոյ»), այժմ Չըլդըր (ծովի մակերևույթից 1959 մ. բարձր), որից դուրս է հոսում Ախուրյանի ձախակողմյան վտակ Մեծագետը։ Բոլոր այս նշված և նրանց նման մյուս լճերը հոսող են և ներկայացնում են բարձրադիր, անուշահամ ալպիական ջրամբարներ։ Կան նաև կանգնած լճեր, ինչպես օրինակ Արճիշակը (այժմ՝ Արճակ, 1870 մ. բարձրության վրա) Վանա լճից արևելք։

---

53 Հետագայում Թերմոդոն անունը տարածվել է Իրիս գետի գետաբերանից դեպի արևելք գտնվող գետի վրա, որ այժմ կոչվում է Թերմե-սու։

Առավել խոշոր ջրամբարներ են Կապուտան (Ուրմիա), Վան և Սևանա լճերի գոգավորությունները։

Հնում Սևանա լիճը կոչվում էր Գեղամա ծով, Գեղարքունյաց ծով (ավելի ճիշտ՝ Գեղաքունի լիճ, վրաց. Գելաքունի), Պտղոմեոսը հիշատակում է այն Լիխնիտիս (Λυχνῖτις) անվան տակ[54]։

Սևանա լիճը, որ Հին աշխարհի լեռնային լճերից ամենամեծը և մեծ լճերից ամենաբարձրն է, գտնվում է ծովի մակերևույթից 1916 մ. բարձրության վրա։ Նրա մակերեսը 1416 քառակուսի կիլոմետր է։ Նորատուսի և Ադա հրվանդաններով լիճը բաժանվում է երկու մասի, հյուսիս-արևմտյանը կոչվում է Փոքր Սևան, իսկ հարավ-արևելյանը՝ Մեծ Սևան։ Միջին խորությունը 45 մետր է, առավելագույնը՝ 99 մետր[55]։ Լիճը տեկտոնիկ ծագում ունի[56], նրա մեջ թափվող գետերից հիշատակության արժանի են Սոդք գետը, Իշխանագետը և Գավառագետը։ Լճից բխում է միայն մի գետ՝ Հրազդանը։ Լճի ջուրը անուշահամ է, ձկներն են՝ կարմրախայտ իշխանը, գեղարքունին, բաղդակը և կողակը։ Ունի միայն մի կղզի (այժմ թերակղզի) Սևան անունով։ Հնագույն ժամանակներից այստեղ զարգացած են եղել նավագնացությունն ու ձկնորսությունը։ Ներկայումս Սևանա լճի ջրերը առատ էլեկտրաէներգիա են տալիս և ոռոգում Արարատյան դաշտը։ Լճի ջրի իջեցումից հետո նրա հատակի բացված մասերում կատարված հնագիտական պեղումները ցույց են տալիս, որ հնագույն ժամանակներում լճի մակերեսը եղել է ավելի փոքր, քան իջեցումից առաջ էր։

Սևանա լճից ավելի մեծ է Վանա լիճը, որը Ստրաբոնը կոչում է Թո[ս]պիտիս կամ Արսե[սե]նե (Θω[σ]πῖτις,' Αρ[ση]σηνή)[57]։ Առաջինը համապատասխանում է հայերեն Տոսպին և ծագում է, անկասկած, ուրարտական պետության մայրաքաղաք Տուշպայի անունից (Վան)։ Երկրորդ անունը ծագում է Արճեշ քաղաքի անունից։ Միջին դարերում հայերն այս լիճը կոչում էին Բզնունյաց կամ Ռշտունյաց ծով։ Վանա լճի գոգավորությունն առաջացել է նեոհրաբխային ժայթքումների հետևանքով, որոնք փակել են գետերի հուները։ Այդ տեսակետից մեծ դեր է կատարել Սարակն-Նեմրութի բարձրացումը, որը Տարոնի դաշտը (Մշո դաշտ) բաժանել է Վանի գոգավորությունից և դրանով ստեղծել փակ ավազան։

Վանա լիճը 1720 մ. բարձր է ծովի մակերևույթից։ Լայնությունը 60 կմ. է, երկարությունը՝ 120 կմ., միջին խորությունն է 16 մ., առավելագույնը՝ 25 մ.։ Վանա լճի հայելին հավասար է 3733 քառակուսի կիլոմետրի։

Վանա լճի ջրերը ելք չունեն։ Նրա ջրերը պարունակում են մեծ քանակությամբ կալիումի և նատրիումի կարբոնատ, քլորիդներ և սուլֆատներ։ Բարձր աղիության պատճառով (19,1 տոկոս) լճում ապրում է միայն մի տեսակ ձուկ։ Այդ նույն պատճառով լճի ջուրը չի օգտագործվում ոչ ոռոգման և ոչ էլ խմելու

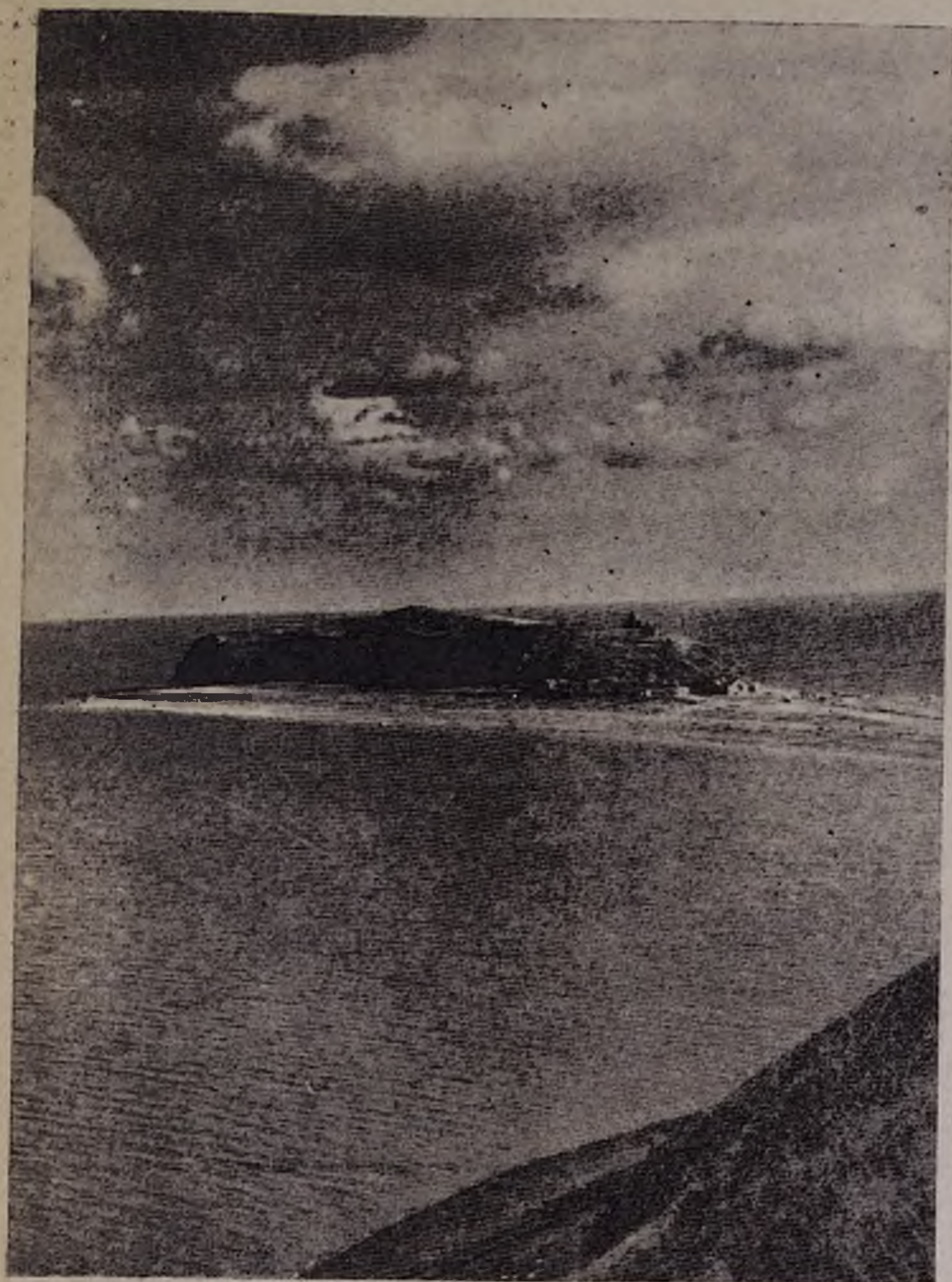
---

54 *Ptol.*, V, 12, 30։

55 Այս տվյալները վերաբերվում են նախքան լիճը իջեցնելու ժամանակաշրջանին։

56 Տե՛ս *Ф. Ю. Левинсон-Лессинг,* Предварительные соображения об использовании озера Гокча (Севан) для орошения бассейна озера Севан (Гокча). Научные результаты экспедиции, 1927, Л., 1929, էջ 430։

57 *Strabo*, XI, 14, 8։

Սևանա լիճը և կղզին

3—311

համար[58]։ Ստրաբոնի ասելով Վանա լճում ապրում է ձկան միայն մի տեսակ[59]. նկատի ունի տառեխը։ Լճի շուրջը ուրարտական ժամանակներից սկսած, կային քաղաքային կենտրոններ, որոնցից կարևորագույնը Վանն էր՝ Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպան, ապա Բերկրին, Արճեշը, Արծկեն, Խլաթը, Դատվանը։ Հնագույն ժամանակներից ի վեր գոյություն ուներ Վան—Դատվան ջրային հաղորդակցությունը, որը Վան քաղաքը կապում էր Հյուսիսային Միջագետքի քաղաքների հետ։ Վանա լճի մակերեսն անընդհատ բարձրանում է. «Աշխարհացոյց»-ում նշված յոթ կղզիներից այժմ մնացել են միայն Աղթամարը, Արտերը և Լիմը[60]։

Պատմական Հայաստանի ամենամեծ լիճն է Կապուտանը, ներկայիս Ուրմիան (Ռեզայե)։ Վերջինս գտնվում է Հայկական լեռնաշխարհի և Իրանական սարահարթի միջև, հանդիսանալով պատմական Հայաստանի բնական սահմանը։

Ստրաբոնն այս լիճը հիշատակում է երկու անգամ, երկու տարբեր անուններով։ Առաջին անգամ հիշատակում է Ատրպատականը նկարագրելիս. «Այստեղ կա Սպավտա (Σπαῦτα պետք է հավանաբար ուղղել՝ *Καπαῦτα) լիճը»,— գրում է նա։ Նրա ասելով «ջրի մակերեսին աղը հավաքվում և բյուրեղանում է. այս աղը քոր և անհանգստություն է պատճառում մարմնին, բայց յուղը բուժում է այդ հիվանդությունը, իսկ անուշահամ ջուրը մաքրում է զգեստը, եթե որևէ մեկը սխալմամբ այն լիճն է մտցրել լվանալու համար»[61]։ Երկրորդ անգամ Ստրաբոնը հիշատակում է նույն լիճը Հայաստանի նկարագրության մեջ[62]։ «Հայաստանում,— գրում է Ստրաբոնը,— մեծ լճեր կան։ Մեկն է Մանտիանեն (Μαντιανή), հունարեն թարգմանությամբ Կիանե (Κυανη, որ նշանակում է «կապույտ», «բիլ» և թարգմանությունն է հայ-պարսկական Կապուտան անվան)։ Ասում են, որ Մեոտիդեից (Ազովի ծով) հետո ամենամեծն է՝ աղի ջրով, տարածվում է մինչև Ատրպատական և ունի աղագործանոցներ»։

«Աշխարհացոյց»-ի համառոտ խմբագրությունում հիշատակվում է «զծովակն որ կոչի Կապուտան»[63]։ Կապուտանի բարբառային ձևը պետք է համարել Գաբիթեանը, այդպես է կոչվում լճի հյուսիս-արևելյան ափին գտնվող գավառը։ Այդ գավառում անտիկ հեղինակներին հայտնի էր Καπαῦτα վայրը[64]։ Գաբիթեան գավառը պետք է նույնացվի Սարգոն Բ-ի արձանագրության Սանգիբուտու երկրի հետ, որը տեղադրվում է Ուրմիա լճի հյուսիսային ափին[65]։

Կապուտան լիճը բռնում է Հայկական լեռնաշխարհի և Իրանական բարձրավանդակի միջև ընկած գոգահովտի զգալի մասը։ Այն գտնվում է 1275 մ. բարձրության վրա, հայելու մակերեսը մեծ տատանումներ ունի՝ 3900-ից մինչև

---

58 *С. Н. Матвеев,* Турция (Азиатская часть — Анатолия), физико-географическое описание, էջ 46։

59 *Strabo*, XI, 14, 8։

60 Վանա լճի առաջացման մասին տե՛ս *С. П. Бальян*, Структурная геоморфология Армянского нагорья, էջ 311—316։

61 *Strabo*, XI, 13, 2։

62 Նույն տեղում, XI, 14, 8։

63 Տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 114, ծան. 2։

64 Տե՛ս *Ptol.*, V, 12, 10։

65 Տե՛ս АВИИУ, 49, 18։

5900 քառակուսի կիլոմետր, առավելագույն խորությունը 16 մ. է։ Լճի առանձնահատկությունը նրա ջրի արտակարգ աղիությունն է[66]։

Հնուց ի վեր լճի վրա նավարկություն կար։ Կապուտան լիճն է թափվում 12 գետ, որոնցից առավել նշանավոր են Ատրպատականի գետերը՝ Վարարակ (Հաջի-չայ), Սագարտու (այժմ՝ Ջաղաթու կամ Ջեռինեբ), Թաթավա և Սոուջբուլաղ։

Սառցադաշտային մորենային արգելափակման լճակ Բյուրակնի գագաթում

Կապուտան լճի արևմտյան և հյուսիսային ափերը Հայաստանի կազմում էին, դա Նոր-Շիրական կամ Պարսկահայք նահանգն էր, անտիկ աղբյուրների Սիգրիանեն։ Արևմուտքում Կապուտան լիճն են թափվում Զագրոս լեռների արևելյան լանջերից սկիզբ առնող գետերը։ Դրանցից պետք է հիշատակել Զարեհավանը՝ Տարոնո-գետ[67] *վտակով (այժմ՝ Դիլման-չայ), Էլոյ ձորը (այժմ՝ Նազլու-չայ), Բերդաձորը (Բերդեսոր), Բարանգուսը և Արասխը կամ Երասխը (այժմ՝ Գետառ-սու)։ Արասխ կամ Երասխ*[68] *գետը ևս հունական և հռոմեական հեղինակները տառադարձում են՝* 'Αράξης, Araxes *ձևով։ Նա Հայաստանի սահմանն էր Կապուտան լճի և Զագրոս լեռնաշղթայի միջև ընկած շրջանում. սկիզբ էր առնում Զագրոս լեռների Զարասպ գագաթից (այժմ՝ Կելիշին)։ Նրա ակունքներից ոչ հեռու գտնվում է Զարասպի (Կելիշին) հայտնի լեռնանցքը, որով անցնում էր Միջագետքից Մարաստան և Հայաստան տանող մեծ ճանա-*

---

66 *«Հաշվումների համաձայն,— գրում է Լինչը,— Ուրմիա լճի ջուրը իր մեջ պարունակում է վեց անգամ ավելի աղ, քան օվկիանոսինը, բայց միայն երեք հինգերորդն այն քանակի, որ ունի իր մեջ Մեռյալ ծովի ջուրը։ Վերևից նայելիս նա վառ կապույտ գույն ունի, մի հատկություն, որ բնորոշ է բոլոր աղի լճերին։ Եթե այնտեղ լողանալուց հետո թողնում են, որ ջուրը չորանա մարմնի վրա, ապա մաշկը ծածկվում է սեխ ալյուրի շերտով. ոչ ձկները, ոչ կակղամորթները չեն կարող այնտեղ ապրել։ Լճի ափերը,— Լինչի ասելով,— մեծ մասամբ ցածր են, աղով ներծծված և առափնյա շերտը, ուր կարելի է գտնել քարացած կորալների և խեցիների կտորներ, լճի կապտության մոտ շողում է որպես սպիտակ ժապավեն»։ (Տե՛ս* Х. Ф. Линч, Армения, *հ. II, էջ 55)։*

67 **Թովմա Արծրունի**, *Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, էջ 260։*

68 **Ս. Տ. Երեմյան**. *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 108։*

պարհը, ուստի և այդ գետը հնագույն ժամանակներից լավ հայտնի էր։ Զագրոսի լեռնանցքը Ստրաբոնն անվանում է «Դրունք մարաց»։

Մեծ աշխարհագետի խոսքերով՝ «Մարաստանի ամենաերկար մասը անցնում է Սիգրիանեի միջով և տարածվում է Զագրոսի լեռնային բարձունքից, որը կոչվում է Մարական դռներ, մինչև Կասպիական դռները[69]. այն կազմում է 4100 ստադիոն»[70]։

Հայաստանի և Ատրպատականի միջև, Կապուտան (Ուրմիա) լճից հարավ, ընդհուպ մինչև Զագրոս լեռները, տարածվում էր Մատիենե լեռնային երկիրը (Μαντιανή, Ματιηνή, Ματιανῆς), որը պետք է որ համապատասխանի ուրարտական և ասուրական սեպագիր արձանագրությունների Մանա երկրին։

4. ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՀԱՐԹԱՎԱՅՐԵՐՆ ՈՒ ՀՈՎԻՏՆԵՐԸ, ՆՐԱՆՑ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայկական լեռնաշխարհի տնտեսական կյանքում առաջնակարգ նշանակություն ունեին բարձրադիր հարթավայրերը, հովիտներն ու ցածրավայրերը, որոնք երկրագործական շրջաններ էին, մինչդեռ լեռնալանջերը ստիպում էին զբաղվել գերազանցապես անասնապահությամբ։

Հայկական լեռնաշխարհի առանձնահատկություններից մեկը լեռնային հարթավայրերի ու հովիտների աստիճանաձև դասավորությունն է. դրանք գոյանում են լեռնաշխարհի կենտրոնական հրաբխային զանգվածներից դեպի տարբեր կողմեր հոսող գետերի հուներից։

Ճորոխ գետի սիստեմում կա միայն մեկ բարձրադիր հարթավայր՝ Սպեր գավառը։ Այս գետի վերին հոսանքի շրջանը ծածկված է ալպիական բուսականությամբ և բարենպաստ պայմաններ ունի հացահատիկային բույսերի մշակության համար։ Այս սարահարթը հարմար լեռնանցքների շնորհիվ սերտ կապեր ունի Բարձր Հայքի շրջակա գավառների հետ։

Եփրատ գետի սիստեմում (Արևմտյան Եփրատ-Կարա-սու), ակունքներից սկսած մինչև դեպի հարավ թեքվելը (Ակն քաղաքի մոտ) հաջորդաբար դասավորված են աստիճանաբար ցածրացող հովիտներ ու հարթավայրեր, որոնք կազմում են Կարին (այժմ՝ Էրզրում), Դերջան, Եկեղյաց (այժմ՝ Երզնկա) գավառները։ Վերջինս իր հնագույն կենտրոններով հայ ժողովրդի կազմավորման օրրաններից ամենավաղն էր։

Արածանի (Արևելյան Եփրատ-Մուրադ) գետի սիստեմում, ակունքներից սկսած մինչև Ճապաղջուր ընկած են Բագրևանդ (այժմ՝ Ալաշկերտ), Հարք (այժմ՝ Բուլանըխ) և Տարոն (այժմ՝ Մուշ) գավառները կազմող դաշտերը։ Այնուհետև Արածանին հոսում է Հաշտեանք գավառի (այժմ՝ Ճապաղջուր) նեղ կիրճով։ Բալու քաղաքից սկսած Արածանին հոսում է «Հրաշալի հովիտ» (Καλὸν πεδίον) և Անթիաս (Ἀνθίας) կամ «Ալելուա դաշտ» (այժմ՝ Խարբերդի դաշտ) կոչված հարթավայրերով։ Այնտեղ առաջ են եկել այնպիսի խոշոր

---

[69] Տվյալ դեպքում նկատի ունի այն «Կասպիական դռները», որոնք գոյություն ունեին այժմյան Թեհրանի մոտ։

[70] Strabo, XI, 13, 8։

կենտրոններ, ինչպես Ծոփքի մայրաքաղաք Արշամաշատն ու միջնադարյան խոշոր կենտրոն Հորբերդը կամ Խարբերդը։ Այս և հարևան գավառներում էին խաչաձևվում Առաջավոր Ասիայի առևտրական և ստրատեգիական ճանապարհների հիմնական մայրուղիները։

Տիգրիսի ակունքների շրջանը կազմում էր Անգեղ տուն գավառը։ Այստեղ էր գտնվում Ծոփքի մայրաքաղաքներից մեկը՝ Անգղ կամ Արկաթիակերտ քաղաքը (այժմ՝ էգիլ)։ Ավելի արևելք տարածվող Տիգրիսի դաշտավայրը ծաղկման շրջան էր ապրում հատկապես հելլենիստական շրջանում, երբ այստեղ բարգավաճեց Տիգրանակերտ քաղաքը։

Ծիրանյաց լեռների սարահարթը Բասենի դաշտից

Արաքս գետի սիստեմում, նրա ակունքներից հյուսիս, տարածվում է Բասենի արգավանդ, բարձրադիր դաշտը։ Նրանից հյուսիս-արևելք Ախուրյան գետի ավազանում ընկած են մի քանի հրաբխային սարահարթեր՝ Վանանդ (Կարսի շրջանը), Շիրակ (Լենինականի շրջանը), Նիգ (Ապարանի շրջանը), Աշոցնեք կամ Երասխաձոր (Արաքսի ձախ ափը Կաղզվանից հյուսիս)։ Այս բոլոր հարթավայրերը բարձրադիր սարահարթեր են հացաբույսերի մշակության համար բարենպաստ պայմաններով։

Հայաստանի բնա-պատմական հիմնական շրջաններից կարևորագույնը Արարատյան դաշտն է Արաքս գետի միջին հոսանքում։ Նա լավ հայտնի է նաև հնագույն ժամանակներում. հայերն ու վրացիներն այն անվանում են պարզապես Դաշտ[71], Արաքսի հովիտ՝ Արաքսենե ('Αραξηνή)[72] *ասելով անտիկ*

---

[71] ქართლის ცხოვრება (*Քարթլիս ցխովրեբա*), ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტომი 1, თბილისი, 1955, *էջ 45*։

[72] *Տե՛ս* Strabo, *XI, 14, 6 և 13*։

հեղինակները պատկերացնում էին Արարատյան ողջ դաշտը Ախուրյան գետից մինչև Գողթան գավառը (Օրդուբադ—Ջուղա շրջանը)։

Հայկական լեռնաշխարհում Արարատյան դաշտը առավել ցածրադիրն է։ Նրա կլիման հնարավորություն է տալիս մշակել չոր մերձարևադարձային շրջանների կուլտուրաներ։ Հայկական լեռնաշխարհի բոլոր ներքին հարթավայրերից միայն Արարատյանն է, որ ամառային արոտներից բացի ունի նաև ձմեռային արոտներ։ Արհեստական ոռոգման դեպքում Արարատյան դաշտը լեռնաշխարհի առավել արգավանդ մասն է և բոլոր դարաշրջաններում հայտնի է եղել իր բերրիությամբ. այնտեղ մշակվել են բազմապիսի գյուղատնտեսական կուլտուրաներ և առաջին հերթին՝ խաղող։ Արարատյան դաշտի բացառիկ բերրիության վրա ուշադրություն են դարձրել դեռևս հնագույն ժամանակներում։ «Բուն Հայաստանում,— Ստրաբոնի խոսքերով,— կան շատ լեռներ և սարահարթեր, որոնց վրա դժվարությամբ խաղող է աճում, բայց կան նաև շատ հովիտներ, որոնցից մի քանիսը չափավոր բերրի են, իսկ մյուսները՝ արտակարգ. այդպիսին է Արաքսենե հովիտը, որով Արաքս գետը հոսում է (արևելք) դեպի Աղվանից աշխարհի լեռները և այնուհետև թափվում Կասպից ծովը»[73]։

Հարավ-արևելքում Արարատյան դաշտավայրը անջատվում է ընդարձակ Իրանական բարձրավանդակից ջրբաժան մի լեռնապարով, որը Հայկական (այժմ՝ Ղարա-դաղ) լեռնաշղթայի շարունակությունն է և ձգվում է դեպի արևմուտք։ Նրա արևմտյան մասը՝ մինչև Զագրոս լեռնաշղթան և Կոտորի լեռնանցքից հարավ ու Կապուտան լճից հյուսիս, կոչվում է Նոր-Շիրական լեռներ։ Նշված ջրբաժան բարձունքը Իրանից Հայաստան տանող ամենամատչելի վայրն է։ Հենց այստեղից է, որ թշնամին ներխուժում էր երկրի սիրտը՝ Այրարատյան նահանգը։ Հնագույն ժամանակներից այստեղ գտնվող Մարանդից Սոփիան տանող լեռնանցքը (այժմ՝ Յամ՝ 1782 մ. ծովի մակերևույթից բարձր) հատուկ ուշադրության առարկա էր իբրև կարևոր ռազմա-ստրատեգիական կետ։

Հյուսիս-արևմուտքից Արարատյան դաշտը աստիճանաձև բարձրանալով վեր է ածվում մի բարձրադիր սարահարթի՝ դա աստիճանաձև բարձունքներով շրջապատված Շիրակի դաշտն է։ Այստեղ էին գտնվում Հայաստանի մայրաքաղաքներից մեկը՝ Անին, Վանանդը (Կարս կենտրոնով), Արտահանը, Ջավախքը։ Վանանդի սարահարթով Արարատյան դաշտավայրը կապվում է Բասենի, Կարինի և մյուս լեռնային հովիտների ու դաշտերի հետ։ Բայց կապը վերջիններիս հետ իրականացվում էր Հայկական պարի լեռնանցքների միջոցով։

Այրարատ նահանգը, ավելի ճիշտ նրա հիմնական մասը՝ Արարատյան դաշտը, բացառիկ նշանակություն ուներ որպես բնական միջանցք։ Հենց այս միջանցքով է, որ բոլոր դարաշրջաններում (ընդհուպ մինչև Բարեհուսո հըրվանդանի հայտնագործումը) անցել է Չինաստանը և Հնդկաստանը Արևմուտքի ու Հյուսիսի հետ կապող հիմնական մայրուղիներից մեկը։ Ճանապարհը Իրանից, Արաքսի վրայով (Ջուղայի մոտ) անցնում էր գետի ձախ ափով Ջուղա և Նախճավան քաղաքներով և ուղղվում դեպի Հայաստանի տնտեսական ու մշակութային կենտրոնները Այրարատ նահանգում՝ Արտաշատ, Դվին, Երևան, Վաղարշապատ, Արմավիր, Երվանդաշատ քաղաքները։ Այնուհետև մայրուղին

73 Strabo, XI, 14, 4։

կտրում էր Արաքս գետը, անցնում աջ ափը, հասնելով Հայկական պարի պատնեշին։ Այս լեռներում կային մի քանի լեռնանցքներ, որոնցից առավել հայտնի են երեքը՝ Խաչ (այժմ՝ Խաչգյադուկ կամ Ջինգիլ), Առուճ կամ Ձոր (այժմ՝ Կուչաղի կամ Քարվանսարա) և Աղտո ձոր։ Այս լեռնանցքներով Արարատյան դաշտը, Այրարատ նահանգը, կապվում էր Հարավային Հայաստանի լեռնային հովիտների ու դաշտավայրերի՝ Կոգովիտի, Ծաղկոտնի, Բագրևանդի հետ, որոնք հնում վարչական տեսակետից Այրարատ նահանգի բաղկացուցիչ մասերն էին կազմում։

Բագրևանդի դաշտից Կղեսուրք լեռնանցքով Արարատյան դաշտը կապվում էր բնական միջանցքի շարունակության՝ Բասենի, Կարինի (Էրզրում), Դերջանի բարձրադիր դաշտերի հետ, որոնք հետզհետե իջնելով վերջանում են Եկեղյաց դաշտավայրով։

Նույն Բագրևանդի, Ծաղկոտնի և Կոգովիտի միջոցով Այրարատ նահանգը կապվում էր Վանա լճի գոգահովտի, Հարքի, Տարոնի և Ծոփքի լեռնահովիտների և այնուհետև՝ Միջագետքի դաշտավայրի հետ։

Վայոց ձորի լեռները

Հյուսիսում Արարատյան դաշտը Բամբակաձոր և Տաշրատափ (Լոռու սարահարթ) գոգավորություններով կապվում է Կուր գետի հովտի հետ։ Արարատյան դաշտը համեմատաբար լայն մուտք ունի հյուսիս-արևելքում, որտեղ Հրազդան գետի ջրային զարկերակը կապում է այն Սևանի գոգավորության հետ։ Հայաստանի պատմական կյանքի բոլոր դարաշրջաններում Սևանա լճի ավազանը ամենասերտ կապերով կապված է եղել Այրարատ նահանգի հետ։ Սևանա լճի կողմից բնական պատնեշ էին հանդիսանում Արեգունի լեռները և Ջիթահանից սարի (Մեծ Մայմեխ) անտառոտ շղթան, որտեղ հիմնական անցքն էր Թեժառույք գյուղի (այժմ՝ Մեղրաձոր) մոտ գտնվող Փուսա լեռնանցքը։ Վեր-

ջինս պաշտպանվում էր Կուր գետի դաշտավայրի կողմից Կայան բերդի օգնությամբ (ավերակները՝ Հախկխլու գյուղի մոտ), այժմյան Դիլիջանի (պատմական Հովք) շրջակայքում։ Արեգունի-Քաշաթաղ և Սոդքի լեռների վրայով Հայաստանի կենտրոնական գավառներից անցնում էին երկու հիմնական լեռնանցքներով, որոնք հայտնի էին Դուռն Փառիսոսի (այժմ՝ Սատանախաչ) և Սոդք-Բերդկունք անուններով։

Վերջապես Սյունիքի լեռնաշղթայի լեռնանցքներով Արարատյան դաշտը կապվում էր Սյունիքի սարահարթի և այնուհետև Արցախի լեռնաստանի ու Կուր—Արաքսյան ցածրավայրի հետ։

Արարատյան դաշտի այսպիսի դիրքը բարձրացնում էր Այրարատ նահանգի նշանակությունը։ Նահանգի կենտրոնական մասը (Այրարատը նեղ իմաստով) զբաղեցնում էր այդ դաշտի հիմնական շրջանը, Արագած և Գեղմադան և Մեծ ու Փոքր Մասիսի լեռների միջև և տարածվում էր Արաքս գետի հովտում՝ Ախուրյան գետից մինչև Գայլեդրունք՝ Շարուրի դաշտում։ Այրարատը, Հայաստանի ամենագեղեցիկ և արգավանդ մասերից մեկը, բոլոր դարաշրջաններում ընդհուպ մինչև մեր օրերը, եղել է ողջ Հայաստանի տնտեսական, քաղաքական և մշակութային կյանքի կենտրոնը։ Այստեղ են եղել Հայաստանի մայրաքաղաքներ՝ Արմավիրը, Երվանդաշատը, Արտաշատը, Վաղարշապատը, Դվինը և այժմ Երևանը։ Վերջապես Այրարատից (նեղ իմաստով) հեռու չէր նաև Շիրակը՝ Անի մայրաքաղաքով։

Այրարատը դադարեց Հյուսիսային Հայաստանը հարավայինի հետ կապող օղակի դեր խաղալ այն ժամանակաշրջանում, երբ Հայկական պարի լեռնանցքները կորցրեցին իրենց նշանակությունը որպես լեռնային ճանապարհներ և երբ Իրանից եկող մայրուղին, շրջանցելով Այրարատը, Հերի (Խոյի) ու Մակվի վրայով ուղղվեց դեպի Կոգովիտ, Ծաղկոտն ու Բագրևանդ։

Արարատյան դաշտի նման բնա-պատմական պայմաններ ուներ Կապուտան (Ուրմիա) լճի գոգահովիտը, որի արևմտյան մասը՝ Պարսկահայք նահանգի տերիտորիան, մտնում էր Հայաստանի կազմի մեջ։

Վանա լճի գոգահովիտը բարձրադիր սարահարթ է, որը նպաստավոր կլիմայական պայմաններ ունի բարձր զարգացած երկրագործության համար։ Երեք կողմից լեռներով շրջապատված առափնյա շրջանը Վան քաղաքի մոտ, թեև ծովի մակերևույթից զգալիորեն բարձր է (1720 մ.), բայց մեղմ կլիմա ունի, նման միջերկրածովյանին։ Խլաթի շրջանում մինչև օրս պահպանվել են ձիթենու պուրակները։ Այստեղ զարգացած է խաղողագործությունն ու պտղաբուծությունը։ Վանա լճի շրջակայքի բարենպաստ բնա-պատմական պայմանների շնորհիվ այն դարձել է աշխարհի հնագույն քաղաքակրթություններից մեկի՝ ուրարտական պետության կենտրոնը և այստեղ առաջացավ հնագույն հայկական թագավորությունը մ. թ. ա. VI դարի սկզբներին։

Ոչ պակաս արգավանդ էր Կուր գետի աջափնյա շրջանը, որը հելլենիստական դարաշրջանում և զարգացած միջնադարի ժամանակաշրջանում մտնում էր Հայաստանի կազմի մեջ։ Ստրաբոնը հատկապես նշում է Շակաշենի (Ներկ. Կիրովաբադի շրջանը) և Գուգարքի (այժմյան Ալգետ և Խրամ-Ցուրտագետ) գետերի ցածրավայր հովիտների բերրիությունը։ Նրա ասելով, Արաքսի հովտից այն կողմ գտնվում է «Շակաշեն (Սակասենե) շրջանը, որը նույնպես սահմա-

նակից է Աղվանքին և Կուր գետին, հետո Գուգարքը (Գոգարենե)։ Ամբողջ այս երկիրը (նկատի ունի Կուր գետի աջափնյա շրջանը. հեղ.) առատ է պտուղներով, այգիներով և մշտադալար բույսերով և տալիս է նույնիսկ ձիթապտուղ»[74]։

Մի այլ տեղ Ստրաբոնը, անդրադառնալով սակերի (շակերի) արշավանքների հարցին, գրում է, որ «Հայաստանում նրանք տիրացել են լավագույն հողերին, որոնց տվել են իրենց անունը՝ Շակաշեն»[75]։

5. ԿԼԻՄԱ

Հայկական լեռնաշխարհի կլիման պայմանավորված է նրա դիրքով և երկրի բարդ ռելիեֆով։

Մթնոլորտի շրջանառությունը Առաջավոր Ասիայում իր առանձնահատկություններն ունի և սեզոնային փոփոխություններ է կրում։ Ձմեռվա ընթացքում Առաջավոր Ասիայի վրա տարածվում է Կենտրոնական Ասիայի խորքերից եկած չոր, ցամաքային օդային զանգվածների լայն հոսանքը։ Այդ ձմեռային օդային հոսանքը, որպես կանոն, իշխում է նոյեմբերից մինչև մարտ, բայց առավել մեծ ուժի է հասնում հունվարին։ Սակայն հաճախ օդի ձմեռային հոսանքը խախտվում է դեպրեսիաներով (մթնոլորտային ճնշման իջեցման տարածությունը)։

Կարելի է նշել Առաջավոր Ասիայի կլիմայի վրա ազդող դեպրեսիաների հիմնական երկու ուղի։ Առաջին ուղին այն դեպրեսիաներն են, որոնք կուտակվում են Բալթիկ ծովի վրա, ցածր ճնշման ընդարձակ շրջանից և շարժվում են դեպի Սև ծով. այդ պատճառով էլ դրանք, որպես կանոն, ընդգրկում են Սև ծովի պոնտական ափը միայն։ Պոնտական լեռնաշղթան արգելակում է նրանց տարածումը Հայկական լեռնաշխարհի խորքերում։ Հայկական լեռնաշխարհի կլիմայի վրա անհամեմատ ավելի մեծ ազդեցություն են գործում այն դեպրեսիաները, որոնք կուտակվում են էգեյան ծովի վրա և տարածվում Փոքր Ասիայում ու Հայկական լեռնաշխարհում։

Դեպրեսիաների տարածումը և սառը օդի զանգվածների դրան հաջորդող ներխուժումը սովորաբար առաջ է բերում ձյան առատ տեղումներ, որոնք իշխում են Հայկական լեռնաշխարհում գրեթե ամենուր։ Եզրային լեռնաշղթաների բարձունքների վրա համատարած ձյունածածկոցը պահպանվում է տարվա ցուրտ ժամանակի ողջ ընթացքում։

Ձմռան ամիսների ընթացքում նույնիսկ գոգահովիտներում գոյանում է ձյան զգալի շերտ, որը հասնում է 1,5 մ. բարձրության և պահպանվում է մինչև ապրիլ ամիսը։ Հայկական լեռնաշխարհում ցրտի կենտրոններն են Կարսի և Կարինի (էրզրումի) սարահարթերը[76]։

Օդի շրջանառությունը վճռական փոփոխություններ է կրում մարտ, ապրիլ և մայիս ամիսներին, կապված օդի ամառային հոսանքների առաջացման հետ։

Անձրևները տեղում են գլխավորապես մայիս ամսին, կապված միջերկրածովյան մթնոլորտային ճնշման նվազագույնների՝ մինիմումների անցման հետ։

---

[74] *Strabo*, *XI*, *14*, *4*։

[75] *Տե՛ս նույն տեղում*, *XI*, *8*, *4*։

[76] *Տե՛ս С. Н. Матвеев*, Турция (Азиатская часть—Анатолия), физико-географическое описание, М.—Л., 1946, *էջ 36—40*։

Տարվա այս ժամանակամիջոցում Թափանցող դեպրեսիաները վերընթաց շարժման ընթացքում ինտենսիվ ամպրոպային երևույթներ են առաջացնում։ Դրանց հաճախ գումարվում են տեղական (ջերմային) ամպրոպները լեռնապարերի մոտերքում։

Օդի շրջանառության, ջերմաստիճանի և տեղումների ռեժիմի այս առանձնահատկությունները պայմանավորված են Հայկական լեռնաշխարհի ռելիեֆով և կլիմայական բազմազան պայմաններ են ստեղծում երկրի տարբեր շրջաններում։

Հայկական լեռնաշխարհում ներկայացված են կլիմայի երեք հիմնական գոտի. ա) փոքրասիական տիպի չոր մերձարևադարձային (օրինակ, Վանա լճի ավազանը), բ) արալա-կասպիական տիպի չոր ցամաքային (Արարատյան դաշտը) և գ) փետրախոտային տափաստանների կլիմա (բարձրադիր հրաբխային սարահարթեր)։

Հայկական լեռնաշխարհի կլիմայական պայմանների վրա մեծ ազդեցություն է թողնում երկրի ռելիեֆը։ Հայաստանի լեռնապարերի զուգահեռականային ուղղությունը ազդում է ջերմաստիճանի իջեցման վրա երկրի հարավից դեպի հյուսիս անցնելիս։

Շրջակա երկրների համեմատությամբ Հայկական լեռնաշխարհի կլիման աչքի է ընկնում զգալի խստությամբ, հատկապես Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակի տերիտորիայում։ Այստեղ կլիման խիստ ցամաքային է, մոտ տափաստանային կլիմային։ Կարինում (Էրզրումում) և Կարսում հինգ ամսվա ընթացքում, նոյեմբերից մինչև մարտ, ամսվա միջին ջերմաստիճանը զրոյից ցածր է։ Բացարձակ նվազագույնը Կարսում հասնում է —43°,5′։ Ընդհանուր առմամբ Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակի համար բնորոշ է ցուրտ ձմեռը և զով ամառը։

Փակ գոգավորությունների համար բնորոշ է ուժեղ ջերմացումը ցերեկվա և շեշտակի սառեցումը՝ գիշերվա ընթացքում։

Լեռնաշխարհի եզրային լեռնաշղթաները, ներքին սարահարթերի համեմատությամբ, աչքի են ընկնում զգալիորեն ավելի մեծ խոնավությամբ, քանի որ եզրային բարձր լեռնապարերը արգելակում են մոտակա ծովերից եկող խոնավ օդի հոսանքների մուտքը։ Այդ պատճառով էլ լեռնաշխարհի ծայրամասային շրջաններում համեմատաբար առատ տեղումներ են լինում, մինչդեռ կենտրոնական սարահարթերում դրանք քիչ են։ Այսպես, օրինակ, Լոռիում և Սևանա լճի ավազանում տեղումների միջին քանակն է 500—600 մմ։ Խարբերդում՝ մոտ 600 մմ, Շիրակում՝ 400—500 մմ, Դիարբեքիրում՝ 408 մմ։ Լեռնաշխարհի ալպիական գոտում հարաբերական խոնավությունն, այնուամենայնիվ, ավելանում է, ամպամածությունը աճում է և ցանքերը ավելի ապահովված են խոնավությամբ։

Զգալիորեն քիչ է տեղումների քանակը լեռնաշխարհի ցածրադիր վայրերում։ Արարատյան դաշտում, օրինակ, տեղումները լինում են գերազանցապես գարնանը, 150—300 մմ։ Ամենաչոր վայրը Արալըխ գյուղն է (ծովի մակերևույթից 790 մետր բարձր) Արարատի ստորոտում։ Այստեղ տեղումների միջին քանակն է 160 մմ։ Երևանում (1000 մ ծովի մակերևույթից բարձր) տեղումների տարեկան քանակն է 318 մմ, ըստ որում ամենից շատ տեղումներ

լինում են մայիսին, ամենից քիչ՝ օգոստոսին։ Ամառը Երևանում շոգ է (հուլիս-օգոստոսի միջին ջերմաստիճանն է 25), ձմեռը՝ ցուրտ (հունվարի միջինը՝ —6,4)։

Ամենաուժեղ տատանումները ձմռան ու ամռան միջև դիտվում են Արաքսի հովտում։ Ամռանն այստեղ նույնքան շոգ է, որքան արալա-կասպիական ցածրավայրում։ Մյուս կողմից ձմռանը, սառն օդի ելքի դժվարության հետևանքով, Արարատյան դաշտում է տեղավորվում անտիցիկլոնային շրջանը (Հայկական անտիցիկլոն)։ Շրջակա լեռներից Արաքսի հովիտն են ներխուժում սառը օդի հոսանքները, որոնք կանգնելով այնտեղ, ձմեռը դարձնում են բավականաչափ խստաշունչ։ Հունվարի միջին ջերմաստիճանն է —11,5-ից մինչև —8։

Ավելի տաք և մեղմ կլիմա ունի Տիգրիս գետի հովտում ընկած Աղձնիք նահանգը։ Այստեղ, Հայկական Տավրոսից հարավ, ձմռան միջին ջերմաստիճանն է 3—6։ Անձրևներ տեղում են նաև ձմռանը։

6. ՀՈՂԱՅԻՆ ԾԱԾԿՈՒՅԹԸ

Հայկական լեռնաշխարհի հողերի տեսակները պայմանավորված են երկրի գոտիականությամբ և ենթարկվում են ուղղահայաց գոնալության օրինաչափությանը։ Դա արտահայտվում է նրանով, որ Հայաստանում առկա են հողերի բոլոր տեսակները՝ սկսած անապատային և կիսաանապատային հողերից մինչև անտառային ու լեռնային մարգագետինների հողերը[77]։

Լեռնաշղթաների կատարներին և բարձր լեռնագագաթների վրա կան իսկական ալպիական՝ սովորաբար շիկակարմիր և վարդագույն, քիչ մոխրակերպ տորֆային հողեր։

Մերձալպիական գոտում գերակշռում են հացահատիկային մարգագետինների սևահողային տիպի և բազմախոտ բույսերի շագանակագույն հողերը։

Բարձր լեռնային գոտում հյուսիսային և հարավային լանջերին հողերը շեշտակիորեն տարբերվում են միմյանցից։ Ալպիական գոտում հյուսիսային լանջերի հողերը, հարավայինների համեմատությամբ, ավելի մուգ, համարյա սև երանգների հասնող գույն ունեն։ Մերձալպիական գոտու հյուսիսային լանջերին գերակշռում են զարգացած, սևահողային տիպի հողերը, իսկ հարավային լանջերի հողերը խիստ խճոտ և քարքարոտ են։

Անտառային հողերը Հայկական լեռնաշխարհում քիչ են, բայց հնում նրանց գրաված տարածությունն ավելի մեծ է եղել։ Հայկական լեռնաշխարհի անտառային հողերին բնորոշ է մորֆոլոգիական թույլ արտահայտված մոխրակերպությունը։

Հայկական լեռնաշխարհում ամենից ավելի տարածված են տարբեր տեսակի տափաստանային հողերը, որոնք զբաղեցնում են հրաբխային սարահարթերի և հարթավայրերի տարածության մեծ մասը, ինչպես նաև լայն հովիտներն ու գոգավորությունները։ Տափաստաններին բնորոշ է իսկական (սևվագույն) սևահողը՝ կարբոնատների ցածր հորիզոնով։ Այդ շրջաններում տեղումներն ամենից ավելի առատ են՝ 500—550 մմ։

---

77 *Տե՛ս Ա. Л. Тахтаджян,* Ботанико-географический очерк Армении, Тбилиси—Ереван, 1941.

Սրանցից վեր, մերձալպիական գոտուն ավելի մոտ, տիպիկ սևահողերը փոխարինում են հիմնաղրկված սևահողերով։

Տափաստանային և անտառային հողերի միջանկյալ տեսակն են շագանակագույն և բաց շագանակագույն հողերը։ Այս գոտում տեղումների տարեկան քանակը 350—400 մմ է։

Ավելի ցած՝ փետրախոտային կիսաանապատների գոտում շագանակագույն հողերը փոխվում են կիսաանապատային գորշ հողերի։ Այս գոտում գերակշռում են լավային հեղեղներից գոյացած ալիքավոր դաշտավայրերը, որտեղ գերակշռող են անգեղիտա-բազալտները և հրաբխային տուֆեր։

Արարատյան դաշտում, փետրախոտային կիսաանապատային գորշ հողերից ցած, ընկած են աղուտաբուսային տափաստանի բաց-գորշավուն հողերը։ Սա արդեն ալյուվիալ նստվածքների և խիստ չորային կլիմայի շրջանն է։ Տեղումների տարեկան քանակն է 300 մմ։

Ցամաքային կլիմայի պայմաններում կենտրոնական հրաբխային սարահարթի հովիտներում ու դաշտավայրերում հողային ծածկույթը ձևավորվում է գերազանցապես ջերմային հողմահարման ռակայության պայմաններում։ Անձրևաջրերը հեշտությամբ քայքայում են գիպսաբեր լճային և հրաբխային սերիաների փխրուն, երրորդային նստվածքները։ Նշված պրոցեսների գործունեության հետևանքով լեռներից շատերի լանջերը խիստ քայքայված են։ Նստվածքների քայքայման պատճառով մերկացած լանջերը հաճախ կարստային ռելիեֆ են ստանում[78]։ Բարձր լեռնային գոտիների մթնոլորտային տեղումների ջրերից գոյանում են ժամանակավոր լեռնային գետակներ՝ հեղեղներ, որոնք ցած, դեպի լեռնային զանգվածի ստորոտները, դաշտավայրերն ու գոգահովիտներն են քշում հողմահարումից լանջերի վրա կուտակված գոյացումները։ Այս ամենի հետևանքով այդ վայրերում ձևավորվում են բերովի հողատեսակների հովհարաձև նստվածքներ, որոնք աչքի են ընկնում բարձր բերրիությամբ[79]։ Այդ պատճառով էլ անհիշելի ժամանակներից ի վեր «հովիտ» (ուրարտերեն «խուբի») կոչվող այն ընդարձակ կիրճերից դուրս եկած նստվածքները, Հայկական լեռնաշխարհի երկրագործական կենտրոններն էին։ Հենց այդ հովիտներում էր կենտրոնացած երկրագործ ազգաբնակչության հիմնական մասը։

Այգեգործության և խաղողագործության զարգացմանը հատկապես նպաստում են արևահայաց լեռնալանջերի հողային նստվածքները։ Հայ հողագործը արևահայաց լանջերը յուրացնում էր դարավանդներ սարքելու միջոցով։ Նա ապահովում էր լեռնալանջի հողը հեղեղումներից և նախադրյալներ ստեղծում բերրի հողի կուտակման համար։ Դարավանդային հողագործությունը «նորք» կոչվող այս յուրացված հողերում, հայտնի էր դեռևս ուրարտական շրջանում, Վանա լճի առափնյա մասերում, և մինչև օրս էլ պահպանում է իր գոյությունը պատմական Հայաստանի ողջ տերիտորիայում։

Այս պատճառով էլ գյուղատնտեսական տեսակետից լեռնալանջերը երկու տեսակի էին՝ «արեգունի» և «ծմակ»։ Վերջիններս կարող էին պիտանի լինել միայն անասնապահության համար։

---

78 Տե՛ս С. Н. Матвеев, Турция (Азиатская часть—Анатолия), физико-географическое описание, էջ 47—48։

79 Տե՛ս С. Н. Матвеев, նույն տեղում, էջ 49։

7. ԲՈՒՍԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Հայկական լեռնաշխարհի բուսականության բազմազանությունը պայմանավորված է ռելիեֆի, հողի և կլիմայական պայմանների բազմազանությամբ[80]։

Հայկական լեռնաշխարհը գտնվում է երկու միմյանցից խիստ տարբեր բուսաբանական-աշխարհագրական երկրամասերի՝ խոնավ և անտառոտ Վրկանա-պոնտականի և չոր ու անտառազուրկ Իրանականի հանդիպման վայրում։ Վրկանա-պոնտական բուսաբանական-աշխարհագրական երկրամասը ձևավորվել է երրորդական շրջանի վերջում, երբ սառցադաշտային դարաշրջանի հաստատման և կլիմայի փոփոխության հետևանքով մեզոֆիլային արկտոերրորդային բուսականության տերևաթափ ծառերի ներկայացուցիչների՝ թխկու, հաճարի, կաղնու, տանձենու, խնձորենու, կեռասենու, սալորենու, լորենու, բեկտենու և այլ տեսակների հզոր ալիքը դուրս է մղում Հայկական լեռնաշխարհում գերիշխող երրորդային բուսականությունը։

Վրկանա-պոնտական բուսաբանական-աշխարհագրական երկրամասը իրենից ներկայացնում է մնացուկային և աղքատացած մեզոֆիլային միջին խոնավություն պահանջող անտառների երկիր։ Երկրամասի սահմանները համընկնում են արևելյան հաճարենու, դափնակեռասենու և մյուս տեսակների արեալներին, որոնց մեջ են մտնում Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային և արևմտյան մասերը։

Իրանական բուսաբանական երկրամասը, ընդհակառակը, աչքի է ընկնում խիստ չորակայուն անապատային, կիսաանապատային և լեռնային-չորակայուն բուսականությամբ։ Սառատեսակներից այստեղ աճում են միայն գիհին, պիստակենին, նշենին, չորակայուն տանձենին և մի շարք թփուտներ։

Թփուտներից այստեղ հանդիպում են՝ մանրատերև նշենու հատուկ տեսակներ, նեղ տերևներով վայրի տանձենի, բալենի, բեկտենի և այլն։

Կմախքային լեռների գիպսաբեր կավա-խճային նախալեռներում (օրինակ՝ Ջուղա և Գողթան գավառը առհասարակ) աճում է «համադա»-ն անապատային տիպի բուսականությունը։

Լոռու (Տաշրատափ), Շիրակի, Կարսի, Սևանա լճի, Վանա լճի և այլ շրջանների հրաբխային սարահարթերի ընդարձակ տարածությունները բռնված են լեռնային տափաստաններով։ Այստեղ տարածված են առավել բնորոշ փետրախոտային տափաստանները։ Հանդիպում են խոտավետ տափաստանների նաև այլ տեսակներ՝ շյուղախոտային, իսկ ավելի չոր և քարոտ վայրերին հատուկ են տրագանտյան տափաստանները (օրինակ՝ Վայոց ձորում, Ուրծաձոր (Վեդի) և Ազատ գետերի հովիտներում)։ Մարդու կողմից որպես վարելահող յուրացվելուց հետո լեռնային տափաստանները վեր էին ածվում գարու, կորեկի և ցորենի արտերի։ Անհրաժեշտ է նշել, որ Հայկական լեռնաշխարհը հատկապես կուլտուրական ցորենի հնագույն հայրենիքն է եղել[81]։

---

80 Բուսական աշխարհի բաժինը գրելիս հիմք ենք ընդունել Ա. Լ. Թախթաջյանի աշխատությունը՝ Ботанико-географический очерк Армении, Тбилиси—Ереван, 1941.

81 Տե՛ս Н. И. Вавилов, Азия — источник видов, журнал «Наука и жизнь», 1968, № 1, էջ 98.

Հայկական լեռնաշխարհը, հատկապես Միջնաշխարհը, աղքատ է անտառներով։ Օրինակ, Արաքսի վերին հոսանքում գտնվող Բասեն գավառը բաղկացած է երկու մասից՝ անտառոտ և անտառազուրկ։ Այս վերջինս Վանանդ գավառն էր Ախուրյան գետի վերին հոսանքում, որը հին հայերն անվանում էին Անփայտ Բասեն։ Խիտ սաղարթավոր և մասամբ սոճու անտառներ պահպանվել են Փոքր Կովկասի և Հայկական Տավրոսի հյուսիս-արևելյան և հյուսիս արևմտյան լանջերին։ Հնում անտառները, հատկապես սոճու, շատ ավելի մեծ տարածություններ են գրավել, քան այժմ։ «Մայրի» բառը հայերենում նշանակում է սոճու մի տեսակ, «ազատ մայրի»[82], նշանակում է ազնվատեսակ մայրի։ Բացի այդ, մայրի նշանակում է առհասարակ անտառ։ Արդյոք սա ապացույց չէ՞ այն բանի, որ հնում Հայաստանի անտառներում գերակշռել է սոճին և նրա խոշոր տեսակները։ Վայրի հոնը, խնձորենին, տանձենին, սալորենին ամբողջ անտառներ են կազմել։ Լայնորեն տարածված են՝ Ընկուզուտ, Հունուտ, Խնձորուտ, Տանձուտ, Շլորուտ, Զկռուտ և այլ նման կարգի տեղանուններ։

Ուշ երրորդական շրջանի անտառային զանգվածները Հայկական լեռնաշխարհի սահմաններում ամենից լավ պահպանվել են հյուսիս-արևմտյան եզրային լեռնաշղթաների վրա՝ Պոնտական և Աճարա-Մեսխական լեռների լանջերին։ Լեռնաշխարհի մյուս մասերում այս անտառները խիստ նոսրացված են, իսկ շատ վայրերում՝ իսպառ ոչնչացված են մարդու ձեռքով։ Կենտրոնական հրաբխային սարահարթում անտառային այս զանգվածները թաղված են լավայի շերտերի տակ։

Լեռնաշխարհի եզրային լեռնաշղթաների լանջերին, ծովի մակերևույթից 600 մ բարձրության վրա աճում է հաճարենու անտառը եղևնու և սաղարթավոր անտառների կղզյակներով։ Ճորոխի հովտում եղևնասաղարթավոր անտառների տեղամասերում աճում են արևելյան եղևնի՝ «ազատ մայրի», հաճարենի, թխկի, բոխի։ Տեղ-տեղ հանդիպում է եղևնին։ Ավելի վեր, արդեն մերձալպյան գոտում, տարածված են կեչուտները, լեռնային թխկու խառնուրդով։ Մեծ տարածություններ է բռնում կովկասյան մրտավարդը։

Հնագույն դարաշրջաններում կաղնու և հաճարենու անտառները գրավել են անհամեմատ ավելի մեծ տարածություններ, քան այժմ։ Ներկայումս այստեղ-այնտեղ պահպանվել են նրանց մնացորդները միայն. նման վիճակը հետևանք է մարդու անխնա վերաբերմունքի դեպի անտառները։ Կաղնու անտառների կղզյակներ են պահպանվել Միջնաշխարհի շատ մասերում՝ Արագածի լանջերին, Նիգ գավառում (Ապարան), Սևանա լճի Արեգունի կոչված ափին, Ազատ և Ուրծաձոր (Վեդի) գետերի ավազաններում, Վայոց ձորում, Արևմտյան Եփրատի ափին՝ Աշկալա գյուղի մոտ, Խնուս գետի ափին՝ Բյուրակն զանգվածի արևմտյան լեռնաբազուկներում, Քարքե լեռան հարավային լանջերին, Հայկական Տավրոսի լանջերին և այլն։

Փոքր Կովկասի լեռներում ամենից ավելի տարածված են հաճարենու անտառները, որոնք գրավում են առավել զառիկող, հյուսիսային լանջերը 1200—

---

82 Հակոբ Կարնեցի. *Տեղեկագիր Վերին Հայոց*, Վ. Ա. Հակոբյան, *«Մանր ժամանակագրություններ 13—18-րդ դդ.*, հատ. Բ, Երևան, 1959, դրքի մեջ, էջ 555։

1750 մ բարձրության վրա։ Հաճարենում հաճախ խառնվում են բոխին, թխկին, թեղին, երբեմն կեչին և այլն։

Անտառի ամենավերին ծայրին տարածված են պուրակային անտառներ կեչու և լեռնային թխկու գերակշռությամբ։

Խառն անտառների կղզյակները լայնորեն տարածված են լեռների հյուսիսային լանջերի վերին շերտերում։ Երբեմն հանդիպում են նաև կեչու ու մեծ տնկարքներ։

Լեռների հարավային լանջերի վրա սովորաբար հանդիպում են կաղնու անտառների կղզյակներ։ Կաղնուն ուղեկցում են թխկիները, բոխին, լորին և այլն։

Հայկական լեռնաշխարհում տեղ-տեղ դեռևս պահպանվում են սոճու անտառների մնացորդներ։ Դրանք հանդիպում են Ճորոխ գետի հովտում, Արտահանում Գյուլաբերդում, Մեծրաց լեռների (այժմ՝ Սողանլու-դաղ) լանջերին, տեղ-տեղ Բասենում և Հայկական պարի հյուսիսային լանջերին, Լոռիում և Դիլիջանում։ Ավելի նպաստավոր հողային պայմաններում սոճին փոխարինվում է լայնատերև ծառատեսակներով, գլխավորապես՝ հաճարենիով։

Հայկական լեռնաշխարհում առավել չորադիմացկուն բույսը հանդիսանում է գիհին։ Այժմ գիհու խիտ տնկարքները Հայաստանում գրեթե բացակայում են։ Այդ տեսակետից բնորոշ պատկեր են ներկայացնում Սևանա լճի Արեգունյաց (Գյունեյի) ափերը։

Արեգունյաց անտառը մնացորդն է այն համատարած անտառային օղակի, որով շրջապատված էր Սևանա լճի առափնյա տարածությունը։

Այդ մասին են վկայում նաև հարևան շրջանները և ողջ պատմական Սյունիքը։ «Զանգեզուրի ներկայիս անտառները,— գրում է Թախթաջյանը,— պատմականորեն կապված են վրկանյան տիպի երրորդական անտառային բուսականության հետ։ Ղարաբաղի անտառների հետ միասին, նրանք ներկայացնում են հնագույն վրկանյան անտառների ածանցյալը՝ խիստ ձևափոխված չոր կլիմայի և մարդու ազդեցության տակ[83]։ Եվ հիմա Զանգեզուրում կան այնպիսի երրորդային տեսակներ, ինչպիսին է, օրինակ, շագանակենին (zelkova erenata)։

Հնուց ի վեր Հայաստանի բնակիչները, հողագործական մշակույթը զարգացնելիս, հատուկ ուշադրություն էին դարձնում ոռոգման վրա, որից կախված է երկրամասի տնտեսական բարեկեցությունը։ Իսկ արհեստական ոռոգման հետ սերտորեն կապված էր արհեստական անտառապատման հարցը, որը չորային կլիմայի պայմաններում պետք է նպաստեր խոնավության պահպանմանը շոգ ամառվա ընթացքում։

Արհեստական անտառատնկումների մասին եղած տեղեկությունները վերաբերում են գլխավորապես Արարատյան դաշտավայրին և ընդհանրապես Հին Հայաստանի կենտրոնական նահանգ Այրարատին։ Ուրարտական արձանագրությունները վկայում են ջրանցքների շինարարության և զանգվածային ծառատնկումների մասին։

---

83. Տե՛ս *А. Л. Тахтаджян,* Ботанико-географический очерк Армении, էջ 65։

Այրարատում տնկված արհեստական անտառների մասին պատմում են վաղ շրջանի հայկական աղբյուրները։ Երվանդունիների հարստության հայ թագավորների շինարարական գործունեության մասին խոսելիս Մովսես Խորենացին հաղորդում է, որ Երվանդը «Տնկում է նաև մի մեծ անտառ գետի հյուսիսային կողմում, պարիսպներով ամրացնում է և ներսն արգելափակում է արագավազ այծյամներ, եղնիկների և եղջերուների ցեղեր, ցիռեր, վարազներ, որոնք աճելով ու բազմանալով անտառը լցրին, և նրանցով թագավորն ուրախանում էր որսի օրերին։ Անտառը նա կոչում է Ծննդոց անտառ»[84]։ Այդ անտառն ընկած էր, հավանորեն, Արաքսի ձախ ափին, Արմավիր ու Երվանդաշատ քաղաքների միջև։

Սկզբնաղբյուրներից մեզ հասած վկայությունների հիման վրա կարելի է ենթադրել, որ հին Հայաստանում արհեստական անտառները տնկվում էին այսպես կոչված «արքունի երկրում», որը Այրարատ նահանգն էր, և խոշոր հեթանոսական մեհյաններին կից։ Այս վերջիններում գերակշռում էին սոսու պուրակները։

Ալպիական և մերձալպիական գոտում տարածվում են Հայաստանի հռչակավոր արոտավայրերը՝ ալպիական և մերձալպիական մարգագետինները։

Ալպիական մարգագետինները փռված են լեռնաշղթաների կատարներին և հրաբխային զանգվածների բարձր գագաթների լանջերին։ Այստեղ են գտնվում այսպես կոչված ալպիական գորգերը, բազմախոտ մարգագետինները խոշոր վառ գույնի ծաղիկներով, որոնք ծածկում են Արարատի, Նեխ Մասիքի, Արագածի, Բյուրակնի և մյուս լեռնագագաթների լանջերը։

Ալպիական մարգագետինների գոտուն հաջորդում են մերձալպիական մարգագետինները։ Անտառազուրկ վայրերում այդ մարգագետիններն աստիճանաբար փոխվում են լեռնային տափաստանների և մարգագետնային տափաստանների։

Մերձալպիական մարգագետիններին բնորոշ է 60—70 սմ հասնող բարձր խոտը։ Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևմտյան շրջաններում, անտառային գոտուց վեր, հաճախ հանդիպում են մրտավարդերի շքեղ մացառուտներ։

Միջնաշխարհի զգալի մասը գրավում են այս արոտավայրերը, որոնք հնագույն ժամանակներից սկսած նպաստել են անասնապահության զարգացմանը։

8. ԿԵՆԴԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԸ

Երկրի կլիմայի ու բուսականության զոնալությանը համապատասխան է ներկայացված նաև կենդանական աշխարհը, որն աչքի է ընկնում իր բազմազանությամբ[85]։

Անապատների և կիսաանապատների գոտու կենդանական աշխարհը խիստ բազմազան է։ Միջատներից հատկապես տարածված են զանազան մորեխազ-

---

84 Տե՛ս Մովսես Խորենացի, Պատմություն հայոց, թարգմ. Ստ. Մալխասյանցի, Երևան, 1968, Բ, խա։

85 Կենդանական աշխարհը շարադրված է հիմնականում Ա. Լ. Թախթաջյանի Ботанико-географический очерк Армении աշխատության հիման վրա։

գինները, որոնց որոշ տեսակներն իսկական շարիք են հողագործի համար։ Այդ միջատների բազմությունները թռչում գալիս են Իրանից և խժռում ցանքերը։ Այդ պատճառով էլ հնում գոյություն ուներ հատուկ պարհակ, որը նեպակ էր կոչվում. հողագործը պարտավոր էր ոչնչացնել որոշակի քանակությամբ մորեխ[86]*։* Aeleropus littoralis*-ի արմատների վրա ապրում է արարատյան կամ հայկական որդանը (*Margarode hameli*), որը հին հայերն անվանում էին* որդան կարմիր*. նրանից էր ստացվում հին աշխարհում լայնորեն հռչակված «հայկական ներկը»*[87]*։*

Պատմության մեջ հայտնի է «Գինոյ բլուրը» (այժմ՝ Ղրմզի-թափա, Кырмызи-тапа*), որը գտնվում էր Արտաշատ մայրաքաղաքի արևմտյան մատույցներում, Արաքսի աջ ափին։ Այս սարի մոտով էր հոսում «Գինոյ» կամ «Գինեգույն» գետը (այժմ՝ Կարա-սու), որտեղ պիտի գտնվեր արաբական աղբյուրների Ալ-Քիրմիզ քաղաքը, որ Արտաշատի մնացորդն էր միջին դարերում։ Այս վայրը այն ժամանակ համարվում էր «որդան կարմիր» ներկի արտադրության ու ներկարարության կենտրոն։ «Քիրմիզ» թարգմանություն է հայերեն «գինեգույն» բառի*[88]*։*

Կիսաանապատներում ապրում են կարիճների, մողեսների և օձերի որոշ տեսակներ։

Փետրախոտային տափաստաններում շատ տարածված է կովկասյան ագաման, հաճախ հանդիպում են նաև անշարժ կոպերով յուրօրինակ մողեսը։ Տարածված է թունավոր գյուրզան։

Աղուտային կիսաանապատներին շատ բնորոշ է կլորագլուխը։ Աղուտային կիսաանապատներում և ավազուտներում հանդիպում է կովկասյան մողեսիկը և նրան շատ մոտ փոքրասիական մողեսիկը։

Թռչուններից կիսաանապատներում ապրում են աքարները, փոքրիկ արտույտները, գեղեցկուհի արոսը, սպիտակաբեղ շիկահավը, ճահիճներում լինում են՝ փոքր սպիտակ ձկնկուլը, մոխրագույն ձկնկուլը, քաջահավը, սպիտակ արագիլը։ Աղուտային ճահճոտ վայրերին շատ բնորոշ է սրակտուցը։

Կաթնասուններից կիսաանապատներում մշտապես ապրում են նապաստակը, աղվեսը, ժանտաքիսը, ճագարամուկը, ավազամուկը։ Արաքսի ափերի մոտ ապրում է կուղբը։ Արաքսի ճահճոտված ափերին հատուկ եղեգնուտներում ապրում էին վարազներ։ Այստեղ հանդիպում են նաև եղեգնակատուն, իսկ ավելի հազվադեպ՝ բծավոր բորենին։ Հնում այս վայրերում լինում էին նաև ջեյրաններ։

Հայաստանի լեռնային տափաստանների գոտու կենդանական աշխարհը շատ հարուստ և բազմազան է։ Սողուններից կարելի է մատնանշել դաշտային իժը։

---

86 *Տե՛ս* Թովմա Արծրունի, *Պատմություն տանն Արծրունեաց, ՍՊԲ, 1887, էջ 27։*

87 *Гамель,* Об араратской кошенили, Журнал министерства внутренних дел, XVII, I, 1835, июль, *էջ 192—217*; *А. С. Аветян,* К вопросу о кошенили в Армении, ИАФАН, *1940, № 5, էջ 231—237,* Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, *Հայաստանի որդան ներկի արտադրության պատմությունից, Տեղ. ՀԳԱՀԳ, 1946, № 2—9, էջ 17—26։*

88 *Տե՛ս* Ս. Տ. Երեմյան, *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 47—48։ Նաև՝ ՆՀԲ, Ա, էջ 552։*

Թռչուններից ամենից ավելի բնորոշ են դաշտային կաքավը, լորերը, արտույտները և զանազան գիշատիչներ։ Շատ հարուստ է տափաստանային գոտու ջրաճահճային թռչնաշխարհը։ Լճերում ու ճահիճներում՝ շամբերում ու մորեխներում մշտապես ապրում են՝ ջրագռավներ, բադեր, սև փարփարներ, սուզաբադեր և որորներ։ Ձմեռներն այստեղ են գալիս կարապներ, սուզահավեր և այլն։ Սևանում հանդիպում է նույնիսկ տուրպան բևեռային բադը, որը սառցադաշտային շրջանի մնացուկ է։

Կաթնասուններից հանդիպում են դաշտամկներ, քարբնակ կզաքիսներ, աղվեսներ, գայլեր, փոքրասիական գետնասկյուռներ։ Գետերի և լճերի ափերին լինում են ջրային առնետներ և կուղբեր։

Հայաստանի անտառների կենդանական աշխարհը ներկայացված է բարեխառն գոտու երկրներին բնորոշ տեսակներով։ Անտառաբնակ թռչուններից կարելի է մատնանշել փայտփորը, աղավնին, ճայը, սև և երգեցիկ կեռնեխը, ամուրիկը, երաշտահավը, լորոս-ճուռակը և ցախաքլորաճուռակը։

Ենթալպիական գոտու վերին անտառաեզրերում հանդիպում է կովկասյան ցախաքլորը։ Նոսրացած տնկարքներին բնորոշ են շիկահավը, դեղնածաղիկը, ճանճորսակը։ Կաթնասուններից անտառներում ապրում են կովկասյան սկյուռը, քնամուկը, անդրկովկասյան լուսանը, վայրի կատուն, արջը, այծյամը և մարալը։ Այժմ համարյա անհետացել է ազնիվ եղջերուն։

Անտառների եզրերին և նոսրացած անտառներում հանդիպում են նապաստակներ, գորշուկներ, ոզնիներ, աղվեսներ և կովկասյան աքիսներ։

Հնում անտառային այս կենդանիների տեսակներն ավելի շատ են եղել, քան հիմա։ Բնության և մարդու կողմից անտառների ոչնչացմանը զուգահեռ անտառային կենդանիների որոշ տեսակներն անհետացել են։ Այսպես, օրինակ, պեղումների ժամանակ գտնվել են անտառային կզաքիսի և վայրի ցուլի (զուբր) ցանգեր։

Խիստ բազմազանությամբ է աչքի ընկնում կիսաչոր լեռների կենդանական աշխարհը։ Այստեղ կան բազմապիսի մորեխազգիներ։ Սողուններից բնորոշ են մողեսն ու իժը։ Թռչուններից տարածված են՝ լեռնային աղավնիները, քարակաքավը, սոխակը, սպիտակավզիկը, շիկահավը և այլ թռչուններ։ Կաթնասուններից ամենատիպիկ կենդանիներն են քարայծը և Արաքսի միջին հոսանքի ավազանին հատուկ հայկական վայրի ոչխարը։ Երբեմն հանդիպում են հովազը, լուսանը և տափաստանային շեկ կատուն։ Հանդիպում են նաև գորշուկը, քարբնակ կզաքիսը, նապաստակը և այլն։

Անհամեմատ ավելի աղքատ է ալպիական գոտու կենդանական աշխարհը։ Միջատներից տիպիկ են մորեխազգիների անթև տեսակները։ Թռչուններից ալպիական մարգագետիններում և ծաղկագորգերում պատահում է եղջերավոր ալպիական արտույտը։ Ալպիական գորգերի վերին սահմաններում, սառցադաշտերի մոտ հանդիպում են լեռնային հնդկահավը։ Ալպիական գոտու ժայռերում ապրում են ալպիական շիկահավերը, սերինոսները, ալպիական արջնագռավները։ Կաթնասուններից հանդիպում են գայլեր, արջեր, դաշտամկներ։ Ալպիական գոտուց շատ ավելի հարուստ ու բազմազան է մերձալպիական գոտու կենդանական աշխարհը։ Շատ են թռչունները՝ լորերը, դաշտային արտույտները, կանեփահավերը և այլն։ Կաթնասուններից կարելի է նշել տեղ-տեղ

հանդիպող լեռնագագաթների քարքարոտ ժայռերում (Արագած, Նոխ-Մասիք, Բյուրակն) քարայծը։

Հայաստանի գետերն ու լճերը հարուստ են լեռնային գետերին և անուշահամ բարձրադիր լճերին հատուկ ձկներով։ Հատկապես տիպիկ է կարմրախայտը, որը լինում է լեռնային բոլոր գետերում։

Ձկների տեսակների բազմազանությամբ աչքի է ընկնում Սևանա լիճը։ Այստեղ ապրում են սաղմոնազգիներից տեղական տեսակները՝ իշխանը, գեղարքունիքն և բողդակը, կողակը, ինչպես նաև Սևանի բեղլուն և Սևանի խրամուլին։ Վանա լճում ապրում է միայն մի տեսակ ձուկ՝ տառեխը։ Մուրց գետում հանդիպող ձուկն է «մուրծա» կոչվածը։

9. ԲՆԱԿԱՆ ՀԱՐՍՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայաստանի ընդերքը հարուստ է օգտակար հանածոներով, որը պայմաններ է ստեղծել հնագույն ժամանակներից մետաղագործությամբ զբաղվելու համար։ Փոքր Կովկասի լեռներում վաղուց հայտնի են պղնձի, երկաթի, կապարի, արծաթի և ոսկու բազմաթիվ «բովեր» (հանքերի մշակումներ)։ Հյուսիսային Հայաստանում հայտնի էր Պղնձահանքը (այժմ՝ Ախթալա) Գուգարքի Ձորափոր գավառում և Աճանանի հանքերը Սյունիքում։ Սյունիքի ընդերքը առանձնապես հարուստ են մոլիբդենի հանքերով։ Ծորոխի ակունքներում և հատկապես Տայքում հայտնի էին ոսկու հանքերը՝ Փառանգիոն և Բոլոն (Բողբերդ) վայրերում։ Վասպուրականում Իշտունիքի լեռներն իրենց հանքային հարստությունների շնորհիվ կոչվում էին «կապարահատաց և երկաթահատաց լերինք»։ Երկաթի, պղնձի և արծաթի հանքերով հայտնի էր Անգեղ-տուն գավառը Աղձնիքում՝ այժմյան Արղանա-Մադեն վայրում։ Այստեղ են հնագետները գտնում երկաթի մշակման հնագույն հետքերը[89]։

Աղահանքերով հռչակված էին Կողբը, Կաղզվանը և Նախճավանը։ Հայկական լեռնաշխարհը հարուստ է բազմաթիվ հանքային ջրերով՝ «ջերմուկներով» ու «թթու աղբյուրներով», որոնք հայտնի էին և հնում, և այժմ իրենց բուժիչ հատկություններով։

Հնագույն ժամանակներից Հայկական լեռնաշխարհը եղել է մետաղի արդյունահանման խոշորագույն կենտրոն։ Ավելին՝ այժմ ապացուցվում է, որ Հայաստանը եղել է մետաղագործության սկզբնական օրրաններից մեկը։

Միայն Սովետական Հայաստանի տերիտորիայի վրա հայտնաբերված հանքավայրերի հին շահագործման և մետաղաձուլության 600-ից ավելի տեղավայրերից ստացված տվյալների համաձայն, Հայաստանում հնագույն ժամանակներից արդյունահանվել և վերամշակվել են հանքանյութերի բոլոր հիմնական խմբերը. պղնձի, կապարի-ցինկի, մկնդեղի, ծարիրի, մանգանի, ոսկու, արծաթի, սնդիկի։ Բացի նշված մետաղանյութերից, լայն կերպով արդյունահանվում էին նաև ոչ մետաղական հանածոները՝ ագատ, խալցեդոն, յաշմա, լազուրիտ, բյուրեղապակի, օնիքս, մարմար, հրակայուն ապարներ, աղ, նավթ, բնական ներկանյութեր և այլն։

---

[89] Տե՛ս Е. Черных, Первый металл планеты, журнал «Наука и жизнь», 1968, № 7, էջ 33, 37։

Արդեն երրորդ հազարամյակում մ. թ. ա. Հայկական լեռնաշխարհում մշակվում և արտահանվում էին պղնձե իրերը, իսկ Վան և Կարին (Էրզրում) քաղաքների շրջակայքում այն ժամանակ արդեն հայտնի էին անագի հանքերը[90]։ Հանքերի այս բազմազանությունն ու հարստությունն էր, որ հնագույն ժամանակներից Ուրարտուին բերեց մետաղամշակման կենտրոնի համբավ։ Հնագույն ժամանակներից հայտնի է աղահանքերի մշակումը Նախճավանում, Կողբում, Կաղզվանում[91]։

10. ՀԱՂՈՐԴԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՃԱՆԱՊԱՐՀՆԵՐ

Հայկական լեռնաշխարհը գտնվելով Առաջավոր Ասիայի հյուսիս-արևմրտյան մասում՝ միշտ բնական կամուրջի դեր է խաղացել Արևելքի և Արևմուտքի միջև։ Այստեղով են անցել հին աշխարհի ռազմա-ստրատեգիական ու միջազգային քարավանային առևտրի ճանապարհները, որոնց իշխելու համար հարևան մեծ պետությունները հաճախակի արյունահեղ պատերազմներ են մղել, և այդ պատերազմների թատերաբեմը սովորաբար եղել է Հայաստանը, որի ռազմա-ստրատեգիական նշանակությունը խիստ մեծ էր։

Հայկական լեռնաշխարհը, շրջապատված լինելով բարձր լեռներով, դրսի աշխարհի հետ հաղորդակցություն էր պահպանում մի քանի լեռնանցքների միջոցով, որոնք հին հայերի մոտ բնորոշվում էին «դրունք» (դռներ), «կղեսուրք» (հուն. κλεισοῦραι), «կապան» և «պահակ», «ձեռնակ» բառերով։ Նվաճողներն երկիրը իրենց ենթարկելու համար, առաջին հերթին ուշադրություն էին դարձնում այդ լեռնային անցքերի վրա։ Այնտեղ կառուցում էին ամրություններ և հատուկ կայազորներ տեղավորում։ Բացի այդ ռազմա-ստրատեգիական նշանակությունից, լեռնային անցքերն ունեին և ֆիսկալ նշանակություն։ Այդտեղով անցնող առևտրական քարավաններից ստացվող մաքսը և բաժը կազմում էր եկամուտների հսկայական աղբյուր։

Հայաստանի լեռնանցքների նշանակության վրա առաջին անգամ ուշադրություն են դարձրել ասորեստանյան թագավորները դեռևս մ. թ. ա. XIII դարից սկսած, կատարելով իրենց ներխուժումները Արածանիի հովիտը՝ Արևմտյան Տիգրիսի արևելյան ակունքների (Սուբնատ գետի, այժմ Զեբենե-սու կոչվող գետը) շրջանի վրայով, որտեղ գտնվում է լեռնանցքների մի ամբողջ սիստեմ, և որը հին հայերը կոչում էին «կղեսուրք»։ Այստեղ էր գտնվում Օլոր գյուղը, որը այսպես էր կոչվում ոլորապտույտ իջնող ճանապարհի համար։

Հայկական Տավրոսի բնական պատնեշը հարավից կտրում էին, բացի այս լեռնանցքներից, մի քանի այլ անցքեր, որոնցից անհրաժեշտ է հիշատակել Զորապահակը կամ «կղեսուրք Բաղ[աղ]եշայ» (κλεισοῦραι Βαλαλεισῶν, այժմ՝ Ռահվա—Բիթլիսի անցքը), Կրերեաց լեռնանցքը (ուրարտ. Կիրրուրի) Կորդվաց լեռներում և Զարասպ լեռնանցքը (այժմ՝ Կելիշին համանուն լեռան հյուսիսային փեշերին) Զագրոսի լեռներում։ Վասպուրականի լեռներում հայտնի էին Կոտորի և Սուրբ Խաչ անցքերը։ Հայկական լեռներում (այժմ՝ Ղարա-դաղ)

---

90 Տե՛ս *Д. И. Гордеев*, История геологических наук, ч. 1, М., 1967, էջ 102։

91 Նույն տեղում։

և Կասպից լեռներում հայտնի էին՝ Դրունք Հայոց և Դրունք Կասպից[92] լեռնանցքները։

Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիսային պատնեշը հանդիսացող Փոքր Կովկասի հիմնական լեռնանցքներից անհրաժեշտ է հիշել Դուռն Փառիսոսի (այժմ՝ Սատանախաչ), Սոդք-Բերդկունքի, Մայրադուրք կամ Այլախի (այժմ՝ Սիսիանի) և Շահապունիքի (Բռնակոթի) անցքերը։ Վարդենյաց լեռներում հայտնի է Սուլեմա լեռնանցքը։ Պոնտական և նրա շարունակությունը կազմող Կապույտ լեռներում հայտնի էին Բռնակապանը, Փոսադուռն (այժմ՝ Վավուկ), Վրաստանի Մեսխական լեռներում՝ Գոդերձական (այժմ՝ Գոդերձի) և Ռկինիսչվարի կամ Զեկարի լեռնանցքը։

Հայկական լեռնաշխարհը երկու մասի բաժանող Բարձր Հայքի և Հայկական պար լեռների հույժ կարևոր անցքերից անհրաժեշտ է հիշատակել՝ Գայլախազուտ, Աղտոձոր, Ջոր և հատկապես «Կղեսուրք» կոչվող միմյանց հաջորդող լեռնային անցքերի շարանը, որ մի ամբողջ սիստեմ էր կազմում, և որը Բագրևանդից տանում էր դեպի Բասենի դաշտը և այժմ հայտնի է Կարա-Դերբենդ անունով։ Կարա-Դերբենդ լեռնային անցքերի սիստեմը հայտնի էր, դեռևս ասորեստանցիներին ու ուրարտացիներին և հիմնական մուտքն էր, որը Բասենից տանում էր Բագրևանդով Արարատյան դաշտը։ Թշնամու ներխուժման դեպքում երկրում վճռական նշանակություն ուներ Կարա-Դերբենդի անցքի մատույցների պաշտպանությունը, որոնք գտնվում էին Բասենի Արջովիտ վայրում։ Հաճախ է թշնամական զորքը այստեղ պարտվել և վերադարձել ձեռնունայն։

Հայաստանի բոլոր այս տեղերում գոյություն ունեին ամրություններ և հատուկ պահականներ և իշևանատներ, որոնք այնքան անհրաժեշտ էին ձմռանը։ Նման լեռնանցքների մոտ միջին դարերում սովորաբար կառուցվում էին վանքեր, որոնք մեծ դեր էին կատարում մանավանդ ձմեռվա բքին, ունենալով միաժամանակ ահագին եկամուտներ մաքսատներից։

Հայկական լեռնաշխարհի համար ոչ պակաս նշանակություն ունեին գետանցները։ Հատկապես հիշատակության է արժանի Եփրատի գետանցը Մելիտինե (այժմ՝ էսքի-Մալաթիա) քաղաքի մոտ, Թմնիսը (հույն-հռոմեական Տոմիսան և ուրարտական Տումեիշկի, այժմ՝ Իզոլու)։ Վերջինս ուներ ռազմաստրատեգիական և տնտեսական մեծ նշանակություն։ Մի այլ կարևոր գետանց գտնվում էր Ամիդ քաղաքի մոտ Արևմտյան Տիգրիսի վրա և նրանից ոչ հեռու Թուլխանի (այժմ՝ Կարխ) մոտ, որտեղից ասորեստանյան թագավորները իրենց բանակով անցնում էին գետը և ներխուժում հյուսիս։ Նման գետանցների մոտ սովորաբար աճում էին առևտրական խոշոր կենտրոններ, ինչպես Մելիտինեն, Ամիդը (այժմ՝ Դիարբեքիր), Արշամաշատը Արածանի գետի վրա, Արմավիրը, Երվանդաշատը, Արտաշատը, Նախճավանը, Ջուղան, Նակորզանը և Վարդանակերտը Երասխ (Արաքս) գետի վրա։

Հայկական լեռնաշխարհից դեպի Կասպից ծովի ափերն էր տանում Կուր գետի հիմնական գետանցը՝ Քանդակը (այժմ՝ Մինգեչաուրի մոտ գտնվող Քանդա գյուղը)։

---

92 Չպետք է շփոթել այժմյան Թեհրանի մոտ գտնվող «Կասպիական դռների» հետ։

Հայկական լեռնաշխարհը կտրում էին հյուսիսից հարավ և արևմուտքից արևելք մի քանի հիմնական մայրուղիներ, որոնցից յուրաքանչյուրի նշանակությունը տարբեր ժամանակաշրջաններում փոփոխվում էր, նայած քաղաքական, ռազմական, տնտեսական և այլ հանգամանքներին։

Այդ մայրուղիներից հնագույնն է այն ճանապարհը, որը Փոքր Ասիայից գալով անցնում էր Եփրատը Մելիտինե քաղաքի մոտ և Ծովքլճի մոտով մտնում Արևմտյան Տիգրիսի հովիտը, իսկ այնտեղից ընթանում դեպի հարավ-արևելք՝ Իրանի խորքերը։ Այս այն մայրուղին էր, որը Աքեմենյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում իրար էր միացնում նրանց մայրաքաղաքը Սուզան-Շոշը Լյուդիայի Սարդես քաղաքի հետ և հայտնի էր «արքայական ճանապարհ» անունով։ Այս մայրուղու շնորհիվ Արևմտյան Տիգրիսի և Արածանի գետի ներքին հոսանքում բնակվող հայկական ցեղերը բավական վաղ ժամանակաշրջաններում ներգրավվեցին միջազգային փոխանակության մեջ, որը և նպաստում էր ցեղերի փոխհարաբերությունների զարգացմանը և պայմանավորում վաղ-հայկական պետության առաջացումը։ Մյուս մայրուղին գալիս էր նույնպես Իրանի խորքերից, Ջուղայի գետանցով մտնում էր Երասխի հովիտը՝ անտիկ հեղինակների Արաքսեսին։ Այստեղ էր գտնվում Հայկական լեռնաշխարհով անցնող ճանապարհների հանգուցակետը՝ Արարատյան դաշտը։ Հիշյալ դաշտի հնագույն կենտրոններում՝ Էրեբունի-Երևանում, Արմավիրում, Արտաշատում և այլ քաղաքներում խաչաձևվում էին Սև ծովի նավահանգիստներից եկող ճանապարհները։ Ազովի ծովի և Ղրիմի ափերին գտնվող Բոսպորի թագավորության նավահանգիստների՝ Տանայիսի, Պանտիկապեոնի և այլ քաղաքների առևտրականները իրենց նավերով հասնում էին Դիոսկուրիա (այժմ Սուխումի) և Փասիս (այժմ՝ Փոթի), Տրապիզոն, Ամիսոս, Սինոպ, Ամաստրիս և այլ նավահանգիստները, որտեղից ցամաքով քարավանները հասնում էին մինչև Արարատյան դաշտը։ Ավելի հին էր Կողքիսից եկող ճանապարհը։ Այստեղ գտնվող Դիոսկուրիա և Փասիս նավահանգիստներից կարավանները Ջեկարի լեռնանցքով և Գոդերձական երկրով մտնում էին Կուր գետի հովիտը և Հայաստանի ներքին գավառները, որտեղ Ախուրյանի հովտում գոյություն ունեին մի շարք ավաններ և քաղաքներ՝ Երազգավորս-Շիրակավան, Երվանդավան-Շիրակաշատ, Կումայրի, Անի, Բագարան, Երվանդաշատ, Երվանդակերտ և Արմավիր։ Երբ Պոնտական թագավորությունը վերելք էր ապրում Միհրդատ Զ-ի ժամանակաշրջանում, բարձրանում է հարավ-սևծովյան քաղաքների, հատկապես Ամիսոսի և Սինոպի նշանակությունը և ընկնում է Դիոսկուրիայի ու Փասիսի դերը։ Սրա հետևանքն էր այն, որ Երվանդաշատը և Արմավիրը կորցրին իրենց վաղեմի նշանակությունը, և առաջնությունը անցավ Արտաշատին։ Այս բացատրվում է նրանով, որ Փոքր Ասիայից եկող մայրուղին Երիզայի և Կարինի վրայով անցնում է Բագրևանդ, Ծաղկոտն ու Կոգովիտ գավառները, որտեղից Հայկական պարի լեռնանցքներով ճանապարհը իջնում է Արարատյան դաշտը և Տափերական կամուրջով կապվում Արտաշատի հետ։ Արտաշատը Երևանի միջոցով՝ Հրազդան և Աղստև հովիտներով կապվում է Արմազի-Մցխեթայի՝ Վրաց աշխարհի նոր առաջ եկած թագավորության մայրաքաղաքի հետ[93]։

93 Ս. Տ. Երեմյան, Էրեբունի-Երևանը միջազգային կարավանային առևտրի մայրուղիների վրա, ԼՀԳ, 1969, № 12, էջ 16—24։

Հնուց գոյություն ուներ այն ճանապարհը, որը բարեկարգեց Տիգրան Մեծը և որն այնուհետև կոչվեց «արքունի պողոտա»։ Այդ այն ճանապարհն էր, որը կապում էր Տիգրան Մեծի աշխարհակալության երեք մայրաքաղաքները՝ Անտիոքը, Տիգրանակերտը և Արտաշատը։ Այս ճանապարհի վրա բարձրացան Մծուրք, Մանավազակերտ, Զարիշատ և Զարեհավան քաղաքները։ Արտաշատից, իսկ հետագայում Դվինից, մի ճանապարհ Սևանա լճի ափերով տանում էր դեպի Սոդք—Բերդկունքի լեռնանցքը և այնտեղից Տրտուական (Թարթար) գետի հովիտը, որտեղ Կուր գետից ոչ հեռու բարձրացավ Պարտավ քաղաքը։ Մի ճանապարհ էլ Նախճավան քաղաքից գնում էր դեպի հարավ-արևմուտք, անցնելով Երասխ գետը Ջուղայի և Դարաշամբի մոտ, դեպի Մարական ավանը և Հեր քաղաքը։ Այստեղից ճանապարհը Կոտորաց գետի ակունքների շրջանում կտրում էր Վասպուրականի լեռնապարը և Նկան ու Սևան ամրոցների միջով հասնում էր մինչև Վան քաղաքը։ Վանից՝ լճի հարավային ափերով՝ Կավաշ (այժմ՝ Օստան-Գյավաշ) և Դատվանով այն հասնում էր Ձորապահակը և Բաղաղեշ կամ Բաղեշ քաղաքը, իսկ այստեղից Արզան (Շուկառաբա) ու Քղիմար քաղաքների միջով կապվում Տիգրանակերտի հետ։

Հայկական լեռնաշխարհով անցնող ճանապարհներն ունեին մի շարք առավելություններ, որոնցից զուրկ էին Միջագետքով անցնող մայրուղիները։ Առաջին հերթին կլիմայական պայմաններն էին։ Հայաստանով առևտրական քարավանները գերադասում էին անցնել ամառվա ամիսներին, երբ բարձր լեռնային սարահարթերն ու հովիտներն ունեին մեղմ բարեխառն կլիմա, ինչից զուրկ էին այս ժամանակ Միջագետքի շոգ տափաստաններն ու անապատները։ Բացի այդ, Հայաստանը խիտ բնակեցված երկիր էր, որի երկրագործ ազգաբնակչությունը խաղաղ աշխատասեր ժողովուրդ էր և հազվագյուտ էր լինում անցնող քարավանների թալանը, որ շատ սովորական երևույթ էր Միջագետքում, որտեղ վրխտում էին բեդվինների հրոսակախմբերը։

Հայաստանի վրայով անցնող մայրուղիները նշված են մեզ հասած հունահռոմեական, հայկական և արաբական մղոնաչափքերում և նույնիսկ հնագույն քարտեզներում, ինչպիսին է Պևտինգերյան քարտեզը (Tabula Peutingeriana)[94]։

* * *

Այսպիսով, այն տերիտորիան, որտեղ ձևավորվել է հայ ժողովուրդը և նրա լեզուն ու մշակույթը, երկու հիմնական մասից է բաղկացած, որոնք հայտնի են «Մեծ Հայք» և «Փոքր Հայք» անուններով։

Մեծ Հայքը ընդգրկում էր Հայկական լեռնաշխարհի տերիտորիան ամբողջապես, իսկ Փոքր Հայքը տարածվում էր Փոքր Ասիայի արևելյան մասում։ Հայաստանի այս երկու հիմնական հատվածները միմյանցից բաժանվում էին Եփրատ գետով, որը այս մասում հոսում է հյուսիսից հարավ՝ սկսած այժմյան Ակնից մինչև Մալաթիայից հարավ-արևելք գտնվող Եփրատի գալարը[95]։

---

[94] *K. Miller*, Itineraria Romana, Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana, Stuttgart, 1916.

[95] Հայաստանին են հարել պատմության տարբեր ժամանակաշրջաններում Կիլիկիան և նրա արևելյան մասը կազմող Կոմմագենեն։ Կիլիկիայի մասին կխոսվի «Հայ ժողովրդի պատմության» երրորդ հատորում։

Եփրատից այս կողմ գտնվող հայկական թագավորությունը կոչվեց Մեծ Հայք ի տարբերություն Եփրատից այն կողմ գտնվող մյուս հայկական թագավորության, որը ավելի փոքր տարածություն էր ընդգրկում և կոչվեց Փոքր Հայք։ Հունական և հռոմեական աղբյուրներում Մեծ Հայքի թագավորությունը անվանվում է Μεγάλη 'Αρμενία *և* Armenia Maior, *իսկ վաղ միջնադարի հայկական աղբյուրներում միշտ գործ է ածվում Մեծ Հայք անունը։ Սրանց հետ նույնանիշ է մ. թ. առաջին դարերի պարթևական արձանագրություններում պատահող* Vazurg Armenān *հորջորջումը։ 387 թ. հետո, երբ հայկական թագավորությունը բաժանվեց և Մեծ Հայքը դադարեց գոյություն ունենալ իբրև միաձույլ պետություն, այս անվան փոխարեն գործ էին ածվում Հայք,* Armenia *տերմինները, իսկ Եփրատից այն կողմ գտնվող հայկական երկիրը շարունակում էր կոչվել Փոքր Հայք* ('Αρμενία Μικρά, Armenia Minor)։ *Սակայն հետագայում ևս ավանդության ուժով երբեմն գործ էր ածվում նաև Մեծ Հայք տերմինը բուն Հայաստանի իմաստով։ Հայկական աղբյուրների այդ հորջորջումը պահպանել են միջնադարյան պատմաբանները, արաբերեն և պարսկերեն աղբյուրները՝* Buzurg Armenān *ձևով, վրացականները* დიდი სომხეთი *«Դիդի Սոմխեթի»*[96] *և նույնիսկ ռուսականները՝* Арменья Великая *ձևով*[97]։

Մեծ Հայքն ընդգրկել է շուրջ 320.000 կմ քառակուսի տարածություն։ Այդ սահմաններում Հայաստանը իրենից ներկայացնում էր քաղաքական, էթնիկական և տնտեսական մեկ ամբողջություն և դարերի ընթացքում ձևավորվեց այն ներքին վարչական բաժանումը, որը պայմանավորված էր առաջին հերթին երկրի ռելիեֆով։

---

[96] ქ. ც., I, էջ 387։

[97] Повесть временных лет, под ред. Б. П. Адриановой-Перетц, М.—Л., 1950, էջ 9։